

ԷՐԵՒՈՒՆԻ ԱՄՐՈՅԸ

ԵՐՎԱՆԴ ԳՐԵԿՅԱՆ

1879 թ. Չոլմաքչի գյուղի (ներկայիս հին Նորքի տարածքում) բնակիչ Պ. Տեր-Ավետիստովն Արին-բերդ կոչվող բլրի ստորոտին հայտնաբերեց բազալտե սրբատաշ քար՝ սեպաձև նշաններով: Մոսկովյան կայսերական հնագիտական ընկերության անդամ Ա. Ա. Իվանովսկին, ով ընկերության հանձնարարությամբ ուսումնասիրում էր հայաստանյան հուշարձանները, 1894 թ. գնեց արձանագիր քարը և այդ նույն թվականին հետախուզական շրջայց կատարեց արձանագրության հայտնաբերման վայրում՝ Արին-բերդում՝ փաստագրելով երևացող կառույցները¹: Արձանագրությունն ուղարկվեց Մոսկվա և 1896 թ. հրատարակվեց Հայաստանի սեպագրական շրջանի ժառանգությունն ուսումնասիրող Մ. Վ. Նիկոլսկու կողմից: Արձանագրության մեջ նշվում էր Բիայնիլիի արքա Արգիշթի Մենուայորդու կողմից (Ք. ա. 791–770 թթ.)² ինչ-որ շինություն կառուցելու մասին³: Դրանից շուրջ կես դար անց՝ 1947–1948 թթ., Կ. Հովհաննիսյանը իրականացրեց հետախուզական նոր աշխատանքներ: Այդ նույն ժամանակ այստեղ

¹ А. А. И в а н о в с к и й. По Закавказью. Археологические наблюдения и исследования 1893, 1894 и 1896 гг. – «Материалы по археологии Кавказа», вып. VI. М., 1911, с. 59–61, рис. 43.

² Արգիշթի Մենուայորդու գահակալության տարիների վերաթվագրության համար տե՛ս Y. H. G r e k y a n. The Regnal Years of the Urartian Kings Argišti Menuašti and Sarduri Argištišti.– “Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies”, vol. 9.1, 2015, p. 97, 99; Ն ու Ղ Ն ի՝ Արգիշթի I արքայի գահակալության տարիների վերաթվագրության հարցի շուրջ.– ՊԲՀ, 2016, թիվ 3, էջ 187, 190:

³ М. В. Н и к о л ь с к и й. Клинообразная надпись из Ганли-Тапа около Эривани.– «Древности восточные. Труды Восточной Комиссии Императорского Московского Археологического Общества», т. II, вып. 1. М., 1896, с. 24–26, табл. I/1; Ն ու Ղ Ն ի՝ Клинообразные надписи Закавказья.– «Материалы по археологии Кавказа», вып. V. М., 1896, с. 97–100, табл. XXIII.

կարճատև պեղումներ կատարեց Վ. Վ. Շլենը⁴: Արին-բերդի կանոնավոր պեղումները սկսվեցին 1951 թ.: Դրա համար ազդակ հանդիսացավ նաև դեռևս 1950 թ. սեպտեմբերի 25-ին երկու նոր սեպագիր արձանագրությունների հայտնաբերումը⁵, որոնցից մեկը հայտնում էր Արգիշթի Մենուայորդու կողմից փառահեղ ամրոց կառուցելու և այն Էրեբունի անվանելու մասին (^D*haldinini alsuisini* ^m*argistiše* ^m*menuahiniše ini É.GAL badusi šidištuni terubi* ^{URU}*erbuni tini*)⁶:

Էրեբունիի միջնաբերդի պեղումները խորհրդային տարիներին շարունակվեցին մինչև 1975 թ.: Դրանք իրականացնում էին մի քանի արշավախմբեր. նախ՝ Կարմիր-բլուրի արշավախմբի ուժերով, ապա՝ ՀԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի, Պատմության ինստիտուտի և ՀԽՍՀ պետշինի հուշարձանների պահպանության բաժնի արշավախմբերի կողմից: 1952 թ. պեղումներին ներգրավվեց Մոսկվայի Պուշկինի անվան կերպարվեստի պետական թանգարանի արշավախումբը՝ Բ. Մ. Լոսևայի, այնուհետև՝ Ս. Բ. Խոջաշի ղեկավարությամբ: Աշխատանքների ընդհանուր ղեկավարը Կ. Լ. Հովհաննիսյանն էր՝ այդ նույն տարիներին Կարմիր-բլուրի պեղումները գլխավորող Բ. Բ. Պիտրովսկու գիտական խորհրդատվությամբ: 1968 թ. հանդիսավորությամբ նշված Էրեբունի-Երևանի հիմնադրման 2750-ամյակի կապակցությամբ միջնաբերդում իրականացվեցին պահպանման և վերակառուցման լայնածավալ աշխատանքներ՝ նպատակ ունենալով ստեղծելու բացօթյա թանգարան՝ ուրարտական շրջանի կանգուն կառույցներով: Ցավոք, առանց լուրջ նախապատրաստական աշխատանքների և գիտական հիմնավորումների, հապշտապ ու նոր շինարարական նյութերով իրականացված միջնաբերդի վերակառուցումն անգնահատելի վնաս հասցրեց հուշարձանին՝ էա-

⁴ В. В. Ш л е е в. К истории Ванского царства (Урарту) второй половины VIII — первой половины VII вв. до н. э. — «Вестник древней истории» (*այսուհետև՝ ВДИ*), 1958, № 1, с. 25, прим. 29.

⁵ К. Л. О г а н е с я н. Арин-берд (Ганли-тапа) — урартская крепость города Ирпуни.— «Известия» АН АрмССР, общественные науки, 1951, № 8, с. 75–77.

⁶ Н. В. А р у т ю н я н. Корпус урартских клинообразных надписей (*այսուհետև՝ КУКН*). Ереван, 2001, № 173 П₃₂₋₃₄, 174 А₂₁₄₋₁₇, 197–198, 200–201; М. S a l v i n i. Corpus die testi urartei, vol. I. Le iscrizioni su pietra e roccia: I Testi (*այսուհետև՝ СТU I*).— “Documenta Asiana”, Roma, 2008 VIII/1. А 8-3 П₃₂₋₃₄, А 8-1 V₀₁₄₋₁₇, А 8-17 А-В, А 8-18, А 8-19.

⁷ К. Л. О г а н е с я н. Арин-берд I. Архитектура Эребуни по материалам раскопок 1950–1959 гг.— «Археологические раскопки в Армении», 9. Ереван, 1961, с. 14.

⁸ Կ. Հ ն վ հ ա ն ն ի ի յ ա ն. Ճարտարապետական հուշարձանների վերանորոգումը Մովսեսյան Հայաստանում, Երևան, 1978, էջ 84–88, ն ու լ յ ն ի՝ Крепость Эребуни. Ереван, 1980, с. 131–140.

պես աղճատելով նաև նրա իրական տեսքը և սահմանափակելով հետագա ուսումնասիրությունների հնարավորությունները:

Էրեբունիի հնագիտական ուսումնասիրությունների նոր փուլը սկսվեց 1998 թ. Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովի ղեկավարությամբ գործող արշավախմբի կողմից⁹: Սկսած 2007 թ. մինչև 2010 թ. այստեղ աշխատեց հայ-ամերիկյան արշավախումբը՝ Դ. Ստրոնախի և Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովի, ապա՝ Ա. Փիլիպոսյանի համադեկավարությամբ¹⁰: 2008–2011 թթ. Էրեբունիում նաև աշխատել է հայկական առանձին արշավախումբ՝ Ա. Փիլիպոսյանի գլխավորությամբ¹¹: 2008 թ. մինչև 2016 թ. մեկամյա ընդմիջումով (2015), պեղումներն իրականացվել են հայ-ֆրանսիական համատեղ արշավախմբի ուժերով (ֆրանսիական կողմի ղեկավարն է եղել Ս. Դեշանը, հայկական կողմը տարբեր տարիներին գլխավորել են Ա. Փիլիպոսյանը, Ա. Հայրապետյանը, Ա. Մեշինյանը, Ա. Ազիզյանը և Ս. Բաղդասարյանը)¹²: Էրեբունիում վերջին պեղումները կատարվել են 2017 թ. հայկական արշավախմբի կողմից (ղեկավար՝ Ս. Բաղդասարյան)¹³:

⁹ Ф. Тер - Мартиросов. Результаты археологических раскопок 2000–2001 гг. в Эребуни.– «Культура древней Армении», т. XII. Материалы республиканской научной сессии. Ереван, 2002, с. 54–57; Նույնի՝ Новые археологические данные по памятникам Армении Ахеменидского периода.– Археология, этнология и фольклористика Кавказа. Материалы международной конференции. Ереван, 17–18 ноября, 2003. Эчмиадзин, 2003, с. 122–125; Նույնի՝ Раскопки на северном склоне крепости Эребуни.– «Культура древней Армении», т. XIII. Материалы республиканской научной сессии. Ереван, 2005, с. 147–153; Նույնի՝ Раскопки крепости Эребуни.– «Ушардзан (Памятник)», т. 4–5. Ереван, 2008, с. 152–159; Նույնի՝ Новые данные о культуре Урарту.– «Ушардзан (Памятник)», т. 6, 2010, с. 131–136. D. Stronach, F. Ter – Martirosov, A. A y v a z i a n, W. C o l l i n s, C. Demos, S. G h a n i m a t i. Erebuni 2007.– “Iranica Antiqua” 44, 2009, pp. 181–206.

¹⁰ D. Stronach, H. Thrane, C. Goff, A. Farahani, Y. Grekyan. Erebuni 2008–2010.– Urartu and Its Neighbors. Festschrift in Honor of Nicolay Harutyunyan in Occasion of His 90th Birthday (22–24 September, 2009, Yerevan).– “Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies” V/1–2, Yerevan, 2010, pp. 99–133.

¹¹ Ա. Փիլիպոսյան, Ս. Բաղդասարյան, Ա. Ջաբրյան, Տ. Ջաբրյան, Գ. Թուրմաչյան յան. Էրեբունի բերդաքաղաքի 2007–2011 թթ. պեղումների նախնական արդյունքները.– Պատմամշակութային ժառանգության պահպանման հիմնախնդիրները, միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2013, էջ 26–27:

¹² S. Deschamps, F. Fichet de Clairfontaine, D. Stronach. Erebuni: The Environs of the Temple of Haldi during the 7th and 6th Centuries BC.– “Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies” 6/2, 2011, pp. 121–140; S. Deschamps, F. Fichet de Clairfontaine, J. Traina, V. Mutarelli, G. Davtian. The Surroundings of the Khaldi Temple: Preliminary Results of a New Program of Research on the Urartian Fortress of Erebuni.– Archaeology of Armenia in Regional Context. Proceedings of the International

Էրեբունի՝ “Ազատ քաղաք”

Ուրարտական պետության կենսագործունեությունը կենտրոնացված էր լեռնաշխարհի ցածրադիր և, գերազանցապես, հարթավայրային ու հովտային գոտիներում: Յուրաքանչյուր նման գոտի կազմում էր առանձին վարչական միավոր կամ նահանգ՝ կենտրոնական ամրոցով, որը նահանգի վարչատնտեսական կենտրոնն էր, և երկրագործական տարածքն ու տեղի հարյուրավոր գյուղատիպ բնակավայրերը վերահսկող տասնյակ փոքր ամրոց-ամրություններով: Արարատյան դաշտավայրը, որն ուրարտական սեպագիր աղբյուրներում հանդես է գալիս “Վազա(յի) երկիր” անվանումով (^mwazaini KUR-նի)¹⁴, տերության մեծաթիվ նահանգներից մեկն էր, իսկ վարչական կենտրոնն էր նորակառույց Էրեբունի ամրոցը:

Որպես կանոն՝ ուրարտական արքաների կողմից կառուցված ամրոցները կրում էին կամ արքաների, կամ էլ տերության պետական դիցարանի գլխավոր աստվածների անունները, ինչպես, օրինակ, “Խալդիի քաղաք” (^Dhaldini URU), Թելշեբայի քաղաք (^DIM-i URU), Մարդուրիիսինիլի (^{mD}sardurihinili), Արգիշթիիսինիլի Արտարապշակայի (^margištehinili ^{KUR}artarapsakai) և այլն¹⁵: Հետաքրքիր է, որ Արգիշթի Մենուայորդու կողմից կառուցված ամրոցի անվանակոչումը չէր հետևում այդ ավանդույթին, և հայտնի չէ, թե ինչու էր արքան ընտրել Էրեբունի անունը:

Conference Dedicated to the 50th Anniversary of the Institute of Archaeology and Ethnography Held on September 15–17, 2009 in Yerevan. Yerevan, 2012, pp. 148–162; S. Deschamps, F. Fichet de Clairfontaine. La forteresse d’Erebuni (Erevan, Arménie): une nouvelle lecture de la fin du royaume d’Ourartou?– “Comptes rendus de l’Académie des inscriptions et belles-lettres” 4, 2013, pp. 1649–1682.

¹³ Մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում Մ. Բաղայանին՝ Էրեբունիում իրականացված վերջին շրջանի պեղումների արդյունքներին մեզ հաղորդակից դարձնելու համար:

¹⁴ I. M. Diakonoff, S. M. Kasheki. Geographical Names According to Urartian Texts.– “Répertoire géographique des textes cunéiformes” 9. Wiesbaden, 1981, p. 99; H. B. Арутюнян. Топонимика Урарту. Ереван, 1985, с. 13–14.

¹⁵ Մանրամասն և հղումներով հանդերձ տե՛ս Ե. Հ. Գրեկյան. Քաղաքաշինությունը և քաղաքաշինական միտքը Բիայնիլի-Ուրարտում.– ՊԲՀ, 2018, № 1, էջ 225–227:

Դեռևս 1951 թ. Մ. Իսրայելյանը Էրեբունի անունը համադրել է Երևանի հետ¹⁶: Որոշակի վերապահումներով այն ընդունելություն գտավ ոչ միայն հայաստանյան և հայագիտական, այլև՝ արևելագիտական շրջանակների կողմից¹⁷: Չնայած դրան՝ անվան ստուգաբանությունը մնում էր անհայտ՝ տեղիք տալով տարբեր մեկնաբանությունների¹⁸:

Ինչպես հայտնի է, ուրարտական տեքստերը գերեվարությունները թվարկելիս երբեմն նաև հայտնում են գերի տարված ռազմիկների մասին (L3^(MES) gunušini): Նման վկայություն է պահպանվել նաև Արգիշթի Մենուայորդու տարեգրության մեջ, ուր նշվում է Խաթե և Ծուփա երկրներից 6600 ռազմիկների գերեվարելու ու նրանց Էրեբունիում բնակեցնելու (՝) մասին¹⁹: Ենթադրվում է, որ վերաբնակեցված ռազմիկների հետ են եղել նրանց ընտանիքները²⁰: Դրանով վերաբնակեցվածների թիվը բավական մեծ էր լինելու և կարող էր էապես ներազդել Արարատյան դաշտավայրի բնակչության էթնիկական կազմի վրա:

Այս համատեքստում է առաջարկվում Էրեբունի անվան նոր ստուգաբանությունը: Հաշվի առնելով, որ «խեթական» երկրներից այստեղ վերաբնակեցված ռազմիկները, ամենայն հավանականությամբ, լուվիախոս էին՝ առաջարկվում է լուվիերենով ստուգաբանել նաև ամրոցին տրված անվանումը: Ըստ Ա.

¹⁶ Մ. Ի ս ռ ա յ է լ յ ա ն. Ուրարտական երկու նոր արձանագրություն.– ՀՄՄԹ ԳԱ «Տեղեկագիր», Հասարակական գիտություններ, 1951, № 8, էջ 97, ծնթ. 2:

¹⁷ Տե՛ս, օրինակ, J. R. R u s s e l. Armeno-Iranica.– Papers in Honour of Professor Mary Boyce. Leiden, 1985, p. 454; P. Z i m a n s k y. Uartian and the Uartians.– The Oxford Handbook of Ancient Anatolia, 10,000–323 B.C.E. Oxford, 2011, p. 557 և այլն:

¹⁸ Տարբեր համադրումների ու ստուգաբանության համար տե՛ս և հմմտ., մասնավորապես, М. В. Н и к о л ь с к и й. Клинообразные надписи Закавказья, с. 97; И. М. Д ь я к о н о в. Г. А. Меликишвили. Древневосточные материалы по истории народов Закавказья, I. Наири-Урарту. Тбилиси.– ВДИ, 1956, № 2, с. 62; Ն. Վ. Հ ա ռ ը յ յ ա ն. Երևանի հիմնադրման ժամանակի հարցի շուրջը.– ՊԲՀ, 1959, № 2–3, էջ 78–81, Մ. Ի ս ռ ա յ է լ յ ա ն. Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմություն (ըստ արձանագրական ու հնագիտական տվյալների), Երևան, 1971, էջ 6, 12–15, Յ. Կ ա ռ ա զ ե ռ զ ա ն. Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբյուրներում, հ. I, գիրք 1, Սեպագիր տեղանուններ (Այրարատում եւ հարակից նահանգներում), Երևան, 1998, էջ 79–81, Ա. Փ ի լ ի պ ո յ ա ն. Կրկին Էրեբունի քաղաքանվան ստուգաբանության շուրջ.– «Երևան 2» հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2009, էջ 147–156 և այլք: Մանրամասն տե՛ս Ա. Պ ե տ ը ո յ ա ն. Հայոց ազգաձագման հարցեր, Երևան, 2006, էջ 29–30 (տե՛ս հարցի պատմությունը):

¹⁹ КУКН, № 173 II₃₆₋₃₇, 174 A2₂₁₋₂₂; СТУ I, A 8–3 II₃₆₋₃₇, A 8–1 Vо₂₁₋₂₂.

²⁰ Г. А. М е л и к и ш в и л и. К вопросу о хето-цупанийских переселенцах в Урарту.– ВДИ, 1958, № 2, с. 46; Յ. Կ ա ռ ա զ ե ռ զ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 79–80.

Պետրոսյանի՝ Էրեբունի անունը հնարավոր է ստուգաբանել լուվիերեն *arawa- “ազատ, ազատ(վ)ել” բառով, որի զուգահեռները պահպանվել են լուվիերենին մերձավոր անատոլիական այլ լեզուներում: Ըստ այդմ, Էրեբունի անունը կարող է նշանակել “ազատ քաղաք”՝ վկայելով այստեղ վերաբնակեցված զինվորականությանը շնորհիված հարկային և աշխատանքային պարհակներից մասնակի կամ միառժամանակյա ազատված լինելու մասին²¹: Ուրարտուում մինչև այդ անհայտ Իուրշա աստվածության պաշտամունքի ի հայտ գալն Էրեբունիում (տե՛ս ստորև) նույնպես կարող է վկայել այստեղ հաստատված լուվիախոս զինվորականության ունեցած պաշտամունքային ազատության մասին՝ նկատի ունենալով, որ նա օտար և, ամենայն հավանականությամբ, լուվիական ծագման աստվածություն է²²: Առավել ևս, այդ աստվածությունը չի հիշատակվում “Մեթրի դրան” դիցազանկում, սակայն, Արարատյան դաշտավայրում գցել է արմատներ՝ հիշատակվելու համար Էրեբունիից շուրջ մեկ դար հետո կառուցված Թեյշեբայի քաղաքի (Կարմիր-բլուր) “ուսի”-տաճարի արձանագրության մեջ՝ զոհաբերություն ստացող աստվածների շարքում²³:

Միջնաբերդը

Ամրոցաշինությունն Ուրարտուում իրականացվում էր պետության կողմից՝ կիրառելով միասնական շինարարական չափորոշիչներ, խնամքով մշակված հատակագիծ և շինարարական միջոցներ²⁴: Շինարարության ժամանակ հաշվի

²¹ Ա. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն ի. նշվ. աշխ., էջ 31–37:

²² Տե՛ս Г. А. М е л и к и ш в и л и. նշվ. աշխ., էջ 42–47; N. Tiratsyan. Luwian Gods in Urartu?– “Aramazd: Armenian Journal of Near eastern Studies” 3/1, 2008, pp. 79–82; Ն ու լ յ ն ի՝ Տեղեկություններ Ուրարտուի հարևան և ծայրամասային տարածքների աստվածների վերաբերյալ.– Ե. Գրեկյան, Մ. Բադալյան, Ն. Տիրատյան, Ա. Պետրոսյան. Բիայնիլի-Ուրարտու. Աստվածներ, տաճարներ, պաշտամունք, Երևան, 2018, էջ 152–158:

²³ КУКН, 4248; СТУ I, А 12–2 I8.

²⁴ Ուրարտական ամրաշինության համար ամփոփ տե՛ս, մասնավորապես, Կ. Կ. Ղաֆադարյան. Դիտողություններ ուրարտական ամրաշինության վերաբերյալ.– ՊԲՀ, 1972, № 2, էջ 151–162, Ն. Գ. Ավետիսյան, Ա. Ա. Բոբոխյան. Ուրարտուի հնագիտություն (Ամրոց-բնակավայրեր և դամբանային համալիրներ), Երևան, 2010, էջ 113–146 (նշվ. գրականությամբ), W. K l e i s s. Aspekte urart'ischer Architektur.– “Iranica Antiqua”, 23, 1988, S. 181–215; Ն ու լ յ ն ի՝ Notes on the Chronology of Urartian Defensive Architecture.– Anatolian Iron Ages 3, The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6–12 August, 1990 (British Institute of Archaeology at Ankara

էին առնում երկու կարևոր հանգամանք՝ լեռնաշխարհի կլիմայական պայմանները, ինչպես նաև ռելիեֆն ամրաշինությանը ծառայեցնելու հնարավորությունը՝ հետևելով վաղերկաթեդարյան ավանդույթներին²⁵:

Էրեբունի քաղաքի միջնաբերդը ևս կառուցվել է նույն սկզբունքներով: Երևանի Էրեբունու վարչական շրջանի Նոր Արեշ ու Վարդաշեն թաղամասերի միջև բարձրացող և շրջակայքի վրա իշխող դիրք ունեցող բլրի վրա կառուցված միջնաբերդն իրենից ներկայացնում է եռանկյունաձև հատակագիծ ունեցող խոշոր համալիր՝ շուրջ 1.5 հա տարածքով²⁶: Պարսպապատերն ունեն ուրարտական ամրաշինությանը բնորոշ անկյունային աշտարակներ և որմնահեցեր: Դրանք դուրս են գալիս պատից 1.05–1.1 մ, միջինում ունեն 5 մ լայնություն և գտնվում են միմյանցից հավասարաչափ՝ 8 մ հեռավորության վրա²⁷: Ապահովվելու համար պարիսպների ամրությունը՝ բիսյնացի շինարարները ձգտում էին պատերի հիմքերը դնել մայր ժայռի վրա՝ աստիճանաձև հարթեցնելով ժայռը պարսպի հաստությանը համապատասխան՝ հաճախ ամրության համար տալով որոշակի թեքություն դեպի ներս²⁸: Հարթեցված «աստիճաններ»-ի վրա դրվում էր պարսպի քարե հիմքը, որը շարվել է բազալտ և տուֆ քարերով: Էրեբունիում քարե հիմնապատի բարձրությունը կազմում է առնվազն 3 մ²⁹, որի վրա բարձ-

Monograph No. 16). Ankara, S. 131–137; T. B. F o r b e s. Urartian Architecture.– “British Archaeological Reports. International Series” 170. Oxford, 1983, pp. 8–39 և այլուր:

²⁵ Տե՛ս, օրինակ, A. T. S m i t h, K. K a f a d a r i a n. New Plans of Early Iron Age and Urartian Fortresses in Armenia: A Preliminary Report on the Ancient Landscapes Project.– “Iran” 34, 1996: 36; Գ. Արեշյան, Կ. Ղաֆադարյան. Հայկական լեռնաշխարհի ճարտարապետությունը նախնադարյան-համայնական հասարակարգի և պետական առաջին կազմավորումների ժամանակաշրջանում.– Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հ. 1, Երևան, 1996, էջ 80:

²⁶ Ամրոցի միջնաբերդի զբաղեցրած տարածքի տարբեր չափեր է նշում Կ. Լ. Հովհաննիսյանը՝ նախ՝ 6 հա [К. Л. О г а н е с я н. Арин-берд (Ганли-тапа), р. 80], ապա՝ 2 հա (նույնի՝ Арин-берд I, с. 16), այնուհետև՝ 8 հա (նույնի՝ Крепость Эребуни, с. 43): Տե՛ս և հմնտ. նաև՝ А. А. Мартиросян. Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван, 1964, с. 236 (մինչև 3 հա); К. J a k u b i a k. The Development of Defence System of Eastern Anatolia (The Armenian Upland): From the Beginning of the Kingdom of Urartu to the End of Antiquity. Warszawa, 2003, p. 17 (2 հա):

²⁷ К. Л. О г а н е с я н. Арин-берд I, с. 17; Նույնի՝ Крепость Эребуни, с. 40.

²⁸ Էրեբունիի համար տե՛ս, մասնավորապես, Մ. Բուրայեղյան. նշվ. աշխ., էջ 29:

²⁹ К. Л. О г а н е с я н. Крепость Эребуни, с. 120.

բացվել է հում աղյուսի պատը³⁰՝ պարսպապատի ընդհանուր բարձրությունը հասցնելով 10–12 մ: Առավել լավ են պահպանվել միջնաբերդի հարավարևմտյան հատվածում շուրջ 50 և հարավային հատվածում շուրջ 60 մ երկարությամբ ձգվող պարսպապատերը³¹:

Էրեբունիում պատերը բարձրացնելու համար կիրառել են երկու տիպի աղյուսներ՝ քառակուսի և ուղղանկյունաձև, համապատասխանաբար՝ 47.4 & 47.4 & 12.5 և 32.3 & 47.4 & 12.5 սմ չափերով³²: Պատերը սվաղվել են հարդախատը կավաշաղախով, որի վրա խորադիր գծերով վերարտադրվել է աղյուսի շարվածքը: Ընդհանուր առմամբ, միայն Էրեբունու պարսպապատերը բարձրացնելու համար օգտագործվել է շուրջ 520 հազ. հում աղյուս: Ամրոցի կառույցների տանիքը ծածկելու համար օգտագործվել են բարդու, թեղու ու սոճու ծառեր: Ընդ որում, եթե բարդին և թեղին աճում են Արարատյան դաշտավայրի գետահովտային շրջաններում, ապա սոճին բնորոշ չէ այս տարածքին. ամենայն հավանականությամբ, դրա փայտը բերվել է Կաղզվանի կամ Կարսի տարածքից³³:

Ամրոցի ելումուտն ապահովվել է երկու մուտքերի միջոցով: Դրանցից առաջինը բացվել է 1958 թ. և երկար ժամանակ համարվում էր ամրոցի միակ մուտքը: Այն գտնվում է միջնաբերդի հարավարևելյան կողմում, բլրի՝ առավել դուրամատչ հատվածում³⁴: Ունեցել է միևնույն առանցքով հաջորդաբար տեղադրված զույգ դարպասներ³⁵:

Երկրորդ մուտքը հայտնաբերվել է ամրոցում իրականացված նոր պեղումների ընթացքում³⁶: Այն բացվել է արևմտյան պարսպապատի մեջ, լայնությունը կազմում է մոտ 4 մ, իսկ այստեղից սկիզբ առնող «փողոց»-ը տանում է դեպի Խալդի աստծո տաճար: Այդ դարպասը, միջնաբերդի գոյության ինչ-որ մի փու-

³⁰ Մանրամասն տե՛ս Կ. Լ. Հ ո յ վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն. Ուրարտական ճարտարապետություն.– Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հ. 1, Երևան, 1996, էջ 190–197:

³¹ К. Л. О г а н е с я н. Арин-берд I, с. 17.

³² Ն ո յ ն տեղում, էջ 103, ն ո լ յ ն ի՝ Крепость Эребуни, с. 118–119.

³³ В. А. П а л а н д ж я н. Древесные остатки из раскопок Аринберда.– «Известия» АН АрмССР, биологические науки, 1964, т. XVII, № 11, с. 49–53.

³⁴ К. Л. О г а н е с я н. Арин-берд I, с. 17, рис. 3; ն ո լ յ ն ի՝ Крепость Эребуни, с. 42, рис. 22.

³⁵ К. Л. О г а н е с я н. Крепость Эребуни, с. 42.

³⁶ S. Deschamps, F. Fichet de Clairfontaine, D. Stronach. *ՄԻՍ. 38Է.*, չԳ 124–126, ԿԻ. 3, 7; S. Deschamps, F. Fichet de Clairfontaine, J. Traina, V. Mutarelli, G. Davtian. The Surroundings of the Khaldi, Temple, p. 150, Fig. 6, S. Deschamps. Erebuni in the context of Urartean Fortresses in the Ararat Plain: Sources and Problems.– “Quaternary International” 395, 2016, p. 212.

լում, փակվել է քարե շարվածքով³⁷. հետաքրքիր մի երևույթ, որը նկատվում է Ք. ա. VII դարում ուրարտական այլ ամրոցներում ևս³⁸ ու կապված էր պետության ներսում տիրող անկայունության հետ³⁹:

Միջնաբերդի ներքին տարածքը կառուցապատելու համար բլրի խորդուբորդ գագաթը նախապես խնամքով հարթեցվել է մի քանի մակարդակի, որոնց վրա բարձրացված կառույցները միմյանց հետ հաղորդակցվել են քարե աստիճաններով: Քառակուսի և ուղղանկյունաձև հատակագծով կառույցները դասավորված էին կենտրոնական «հրապարակ»-ի կամ ներքին բակի շուրջը (14 & 17 ս): Ընդհանուր առմամբ, միջնաբերդում բացվել է շուրջ իննսուն սենյակ և սրահ⁴⁰:

Միջնաբերդի առավել բարձրադիր հատվածում՝ «հրապարակ»-ի հարավարևմտյան անկյան մոտ է կառուցվել ամրոցի գլխավոր պաշտամունքային կառույցը, որի արևելյան պատին պահպանված ութ տողանի արձանագրության մեջ այն հանդես է գալիս իբրև Խալդի աստծու համար կառուցված «տուն»⁴¹: Վերջինս իր հատակագծով պետք է մոտ լիներ ուրարտական պաշտամունքային «ստանդարտ» կառույցներին՝ աշտարակատիպ «սուսի»-տաճարներին, թեև, իր չափերով զգալիորեն գերազանցում է մեզ հայտնի «սուսի»-տաճարներին: Նախկինում «Խալդիի տուն»-ը պատկերացվել է որպես քառակող աշտարակաձև կառույց՝ նման միջագետքյան «զիկկուրատներ»-ին՝ կից 12-սյունանի կիսաբաց սրահով⁴²: Սակայն վերջին տարիներին Էրեբունիում իրականացված պեղումներն աստիճանաբար ուրվագծում են ամրոցի նախնական ճարտարապետության այլ պատկեր, քան վերականգնվել է խորհրդային ժամանակնե-

³⁷ S. Deschamps, F. Fichet de Clairfontaine, D. Stronach. *Նշվ. աշխ., էջ 127–128, 132:*

³⁸ *Sté u, օրինակ*, Ch. A. Burney. A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere.– “Anatolian Studies” 16, 1966, pp. 66–67, pl. III/b; O. Belli. 1994 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı.– “Kazı Sonuçları Toplantısı” 17/1, 1996, s. 386–388, Res. 6–9.

³⁹ Y. H. Grekyan. When the Arrows are Depleted (Towards the Fall of the Urartian Empire).– “Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies” 4/2, 2009, pp. 98–126; Ե. Հ. Գրեկյան. Վանի թագավորության անկման խնդրի շուրջ.– *Հայկագունիներ. աստիճան և պատմություն, Երևան, 2013, էջ 64–82:*

⁴⁰ К. Л. Оганесян. Крепость Эребуни, с. 43.

⁴¹ КУКН, 202; СТU I, А 8–24.

⁴² К. Л. Оганесян. Арин-берд I, с. 51–57, рис. 25а-б, 27; Նևլյնի՝ Крепость Эребуни, с. 59–65, рис. 45–46.

րում⁴³: Դա վերաբերում է ինչպես աշտարակաձև տաճարին, այնպես էլ՝ նրան հյուսիսային կողմից կցված կառույցներին, որոնց շարքում է նաև վերը նշված այունասրահը⁴⁴: Հետագա պեղումները, պետք է հուսալ, հնարավորություն կտան էլ ավելի հստակեցնելու մեր պատկերացումները “Խալդիի տան” ճարտարապետական տեսքի մասին: Համենայն դեպս, արտահայտված կարծիքը “Խալդիի տան” և “սուսի”-տաճարի նույնականության մասին⁴⁵, նաև ճարտարապետական հորինվածքի առումով⁴⁶, չպետք է բացառել: Այստեղ հետաքրքիր է նաև, որ Էրեբունիի “Խալդիի տան” վերը նշված կառույցն ունեցել է որմնախորշ՝ խորհրդանշական դռան տեսքով⁴⁷:

Միջնաբերդի մի զգալի մասը զբաղեցնում էր, այսպես կոչված, “պալատական հատված”-ը: Որպես այդպիսին էր դիտարկվում միջնաբերդի հյուսիսկենտրոնական հատվածը՝ հիմք ընդունելով կենտրոնական “հրապարակ”-ից այստեղ տանող մուտքի երկու պատերին թողնված և ձախ պատին *in situ* հայտնաբերված արձանագրությունը⁴⁸: Դրանում ասվում էր Արգիշտի Մինուայորդու կողմից լ.GAL կառուցելու մասին⁴⁹: Պալատական համալիրի պատերը պահպանվել են 3–5 մ բարձրությամբ և հստակ ուրվագծում են կառույցների հատակագիծը: Համալիրի համար կենտրոն է ծառայել այունագարդ, այսպես կոչված, “պերիստիլ” բակը, որի շուրջը համախմբված էին մյուս սենյակները⁵⁰: Համալիրի հանդիսավոր հատվածը բաղկացած է երեք սենյակից և կից սրահից, որը,

⁴³ Այս մասին տե՛ս, *օրինակ*, D. Stronach, H. Thrane, C. Goff, A. Farahani, Y. Grekyan. *Նշվ. աշխ.*, էջ 125–126, S. Deschamps, F. Fichet de Clairfontaine, D. Stronach. *Նշվ. աշխ.*, էջ 121–122, 125:

⁴⁴ Ф. Тер - Мартиров. Новые археологические данные по памятникам Армении Ахеменидского периода, с. 124–125; *Ն Ա Ղ Ս Ս Ս*՝ Раскопки крепости Эребуни, с. 154; *Ն Ա Ղ Ս Ս Ս*՝ Фрески Эребуни урартского и ахеменидского времени.– “Вестник общественных наук” НАН РА, 2005, № 1, с. 50–51; D. Stronach, H. Thrane, C. Goff, A. Farahani, Y. Grekyan. *Նշվ. աշխ.*, էջ 112–115, նկ. 9.

⁴⁵ Կ. Լ. Օգանեսյան. *Էրեբունի քաղաքը*.– ՊԲՀ, 1968, № 3, էջ 11, КУКН, 200, прим. 1.

⁴⁶ Ф. Тер - Мартиров. Новые археологические данные по памятникам Армении Ахеменидского периода, с. 124; *Ն Ա Ղ Ս Ս Ս*՝ Раскопки крепости Эребуни, с. 154; D. Stronach, H. Thrane, C. Goff, A. Farahani, Y. Grekyan. *Նշվ. աշխ.*, էջ 104, նկ. 6:

⁴⁷ D. Stronach, H. Thrane, C. Goff, A. Farahani, Y. Grekyan. *Նշվ. աշխ.*, էջ 110–112, 127, նկ. 6, 8–9, աղ. 18/1:

⁴⁸ К. Л. Оганесян. Крепость Эребуни, с. 43–44.

⁴⁹ КУКН, 199; СТУ I, А 8–20.

⁵⁰ Մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս Կ. Լ. Օգանեսյան. Арин-берд I, с. 24–32, рис. 4–10; *Ն Ա Ղ Ս Ս Ս*՝ Крепость Эребуни, с. 44–48; Մ. Բ ուր ա յ Է Ղ Ս Ս Ս թ. *Նշվ. աշխ.*, էջ 30–35:

մինչև հետագա վերակառուցումները, ծառայել է որպես կառավարչի հարկաբաժին: Մենյակների պատերը, նաև տանիքը պահող հորիզոնական զցված գերանները ներկված են եղել վառ կարմիր կամ կապույտ գույներով, իսկ հանդիսավոր սրահների պատերը զարդարվել են հարուստ որմնանկարներով⁵¹:

Մյուս կողմից, որպես կանոն, ուրարտական ճարտարապետության մեջ “պալատական հատված”-ի առանցքը կազմել է սյունազարդ կամ մույթերով ուղղանկյունաձև հանդիսավոր սրահ⁵²: “Պերիստիլ” բալկի շուրջ կառուցված համալիրը, այստեղ “սուսի”-տաճարի գոյությունը չի տեղավորվում այդ մտածողության մեջ և մղում է “պալատական հատված”-ը որոնելու այլ վայրում: Այդպիսին կարող էր լինել “հրապարակ”-ից հյուսիս-արևելք ընկած խոշոր սրահը՝ մոտ 500 մ² մակերեսով (37.8 և 13.2 մ): Վերջինս ծառայում էր իբրև մանուկ շուրջ 100 խոշոր կարասներով: Սակայն այստեղից գտնված սրբատաշ խոշոր խարիսխները՝ “տան” կառուցման մասին հաղորդող Արգիշթիի արձանագրություններով⁵³, ինչպես նաև հարուստ պատկերազարդված որմնանկարների հայտնաբերման փաստը խոսում է կառույցի՝ նախկինում ունեցած այլ նշանակության մասին: Ամենայն հավանականությամբ, սկզբնապես կառույցը ծառայել է որպես հանդիսավոր սրահ և հետագայում է միայն, առայժմ անհայտ պատճառներով, կորցրել իր գործառույթն ու վերափոխվել մանանի⁵⁴:

Ուշագրավ է, որ նախնական հատակագծում “պալատական հատված”-ը փոքր տարածք է զբաղեցրել, բայց հետագայում, հնարավոր է՝ դեռևս Արգիշթի Մենուայորդու գահակալության շրջանում, ընդարձակվել է հարավարևելյան ուղղությամբ: Դրա արդյունքում արտաքին պարսպապատը և որմնահեցերը մնացել են նորակառույց սենյակների ներսում՝ կազմելով յուրատեսակ էլուստներ⁵⁵: Այդ նոր կառուցապատումը, միզուցե, կապված էր “պալատական հատված”-ում նոր՝ Իուրշա աստծուն ընծայված “սուսի”-տաճարի կառուցման

⁵¹ Գ. Լ. Հ ռ վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն. *Էրեբունիի որմնանկարները*, Երևան, 1973:

⁵² Y. H. G r e k y a n. The Settlement Size and Population Estimation of the Urartian Cities.— Bridging Times and Spaces. Papers in Ancient Near Eastern, Mediterranean and Armenian Studies Honouring Gregory E. Areshian on the Occasion of His Sixty-Fifth Birthday. Oxford, 2017, pp. 107–110, Figs. 3.1–3.2, 4.1–4.2; Ն ռ լ յ ն ի Քաղաքաշինությունը և քաղաքաշինական միտքը Բիսյնիլի-Ուրարտում, էջ 228–231:

⁵³ КУКН, 203–206; СТU I, А 8–23 А–D.

⁵⁴ К. Л. О г а н е с я н. Эребуни. К 2750-летию основания Еревана. Ереван, 1968, с. 37–39; Ն ռ լ յ ն ի Крепость Эребуни, с. 48–49, рис. 37; Ա. Փ ի լ ի ս յ ն ս յ ա ն, Ա. Բ ա դ ա լ յ ա ն, Ա. Զ ա ք յ ա ն, Տ. Զ ա ք յ ա ն, Գ. Թ ռ լ մ ա ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 26:

⁵⁵ К. Л. О г а н е с я н. Крепость Эребуни, с. 44. Այդ նույն երևույթը նկատվում է նաև ամրոցի հարավային հատվածում (տե՛ս К. Л. О г а н е с я н. Նույն տեղում, էջ 65):

հետ⁵⁶: Վերջինս գտնվում է ոչ թե “պերիստիլ” բակի կենտրոնական առանցքի ուղղությամբ, այլ կառուցվել է զգալի շեղումով՝ հարավային կողմից դեպի բակ բացվող հինգ սենյակներով կառույցի ճակատին զուգահեռ՝ այդ կառույցի և “սուսի”-տաճարի միջև թողնելով մի նեղ միջանցք (0.8 մ): Դա բնորոշ չէ ուրարտական կառույցներին և ակնհայտորեն խանգարելու էր այդ սենյակներ մուտք գործելուն⁵⁷: Հետևաբար, չի բացատրվում, որ Իուրշայի տաճարը կառուցվել է “պերիստիլ” բակի շուրջը համախմբված համալիրի կառուցապատումից ավելի ուշ: Ինչպես երևում է, համալիրը, տաճարի կառուցումից հետո, փոխել է իր նշանակությունը, դրա սենյակներն ու մթերանոցները հատկացվել են տաճարը սպասարկող անձնակազմին, ինչով էլ պայմանավորված՝ անհրաժեշտություն է առաջացել էապես ընդարձակելու միջնաբերդի “պալատական հատված”-ը նոր կառույցներով:

Արմատական վերակառուցումների է ենթարկվել նաև միջնաբերդի հարավային հատվածը⁵⁸: Այստեղ է գտնվում, այսպես կոչված, դիտակետ-“պորտիկ”-ը՝ վեց սյուներով կառույցը⁵⁹: Նախկինում այն համարվում էր ուրարտական դարաշրջանի կառույց⁶⁰: Սակայն, ամենայն հավանականությամբ, այդ կառույցը և այս հատվածում իրականացված վերակառուցումներն ընդհանրապես պետք է թվագրվեն հետուրարտական շրջանով⁶¹:

Միջնաբերդի հյուսիսային հատվածում բացված հիմնականում տնտեսական նշանակության սենյակները կառուցվել են բլրի թեք լանջն ի վար: Դրանց ա-

⁵⁶ КУКН, 195–196; СТУ I, А 8–21А–В. Մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս К. Л. Оганесян. Арин-берд I, с. 32–37, рис. 11–14; Ն ը լ յ ն ի՝ Крепость Эребуни, с. 50–56, рис. 39–40.

⁵⁷ Նկատենք, որ սենյակների դռների լայնությունը 95 սմ է և բացվել են դեպի միջանցք: Մինչդեռ միջանցքի լայնությունը ցույց է տալիս, որ այդ դռները չէին կարող ամբողջությամբ բացվել: Հմմտ. Մ. Բ ա դ յ ա ն. Էրեբունու susi տաճարի որոշ խնդիրների շուրջ.– Պատմամշակութային ժառանգության պահպանման հիմնախնդիրները, միջազգային գիտաժողովի նյութեր, 2013 թ. սեպտեմբերի 28–29, Երևան, 2013, էջ 9:

⁵⁸ К. Л. Оганесян. Крепость Эребуни, с. 65.

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 42:

⁶⁰ С. Е с а я н, Л. А б а д ж а н, Г. А в е т и с я н. Колонные залы и портики Урарту.– «История и культура: Арменоведческий журнал (сборник научных статей)», т. 3, 2014, с. 420–421.

⁶¹ Ф. Т е р - М а р т и р о с о в. Фрески Эребуни урартского и ахеменидского времени, с. 50; R. D a n, R. L a F a r i n a. Arin-Berd: Una fortezza dell’etŕ del ferro nella valle dell’Arasse.– “L’Unione; Bollettino della Unione storia ed arte” 6, 2011, 231. Հմմտ. R. D a n. A New Interpretation of the ‘External Portico’ of Arin-Berd/Erebuni, Armenia.– “Ash-Sharq” 1/2, 2017, p. 221.

ռաստաղները, կարելի է մտածել, գտնվել են տարբեր բարձրության վրա, ինչն էլ հնարավորություն է տվել լուծելու սենյակների լուսավորության հարցը: Լույսը սենյակ է թափանցել առաստաղի տակ գտնվող պատուհաններից, իսկ նույն հարթության վրա գտնվող կից սենյակները, հնարավոր է, լուսավորվել են երդիկից կամ ընդհանրապես զուրկ են եղել արտաքին լուսավորությունից: Էրեբունիի որոշ սենյակներում հայտնաբերված ճրագամանները կարող են լինել դրա վկայությունը⁶²:

Ամրոցում բացված բազմաթիվ սենյակներ նախատեսված են եղել մի քանի հարյուրի հասնող կայազորի և սպասարկող անձնակազմի համար: Դրանց թվում են “պալատական հատված”-ի մուտքից դեպի ձախ բացված հինգ, ինչպես նաև երբեմնի կենտրոնական սյունազարդ սրահին արևելքից կցված վեց միանման սենյակները և սրահին հյուսիսից հարող բաժանմունքները⁶³:

Լեռնաշխարհի կլիմայական պայմանները, ինչպես նաև երկարատև պաշարման հավանականությունը մղում էր ամրոցները կառուցել ջրի աղբյուրների մոտ: Էրեբունիի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել է տուֆակերտ խողովակաշար, որով, ինչպես ենթադրվում է, խմելու ջուր է հասցվել ամրոց⁶⁴: Բացի դա, ամրոցն ունեցել է ջրահեռացման համակարգ: Քարե սալերով ծածկված, մոտ 0.7 մ խորությամբ տուֆաշար համակարգի մի հատվածն անցնում էր վերը նշված “պերիստիլ” բակի տակով, երկրորդ ճյուղն ամրոցի կենտրոնական “հրապարակ”-ից ձգվում էր հարավարևմտյան ուղղությամբ՝ անցնելով 12-սյունանի կառույցի տակով, ու անձրևաջրերը տանում էր դուրս⁶⁵: Շատ ավելի փոքր տրամաչափի մեկ այլ ճյուղ է բացվել ամրոցի երկրորդ մուտքից սկիզբ առնող և դեպի կենտրոնական “հրապարակ” տանող փողոցի տակ: Ընդ որում, փոքր խճաքարերով սալարկված փողոցը կենտրոնական հատվածում խորանում էր՝ դրանով իսկ անձրևաջրերն ուղղելով դեպի շրջանաձև ջրահավաք ավազանը, որի կենտրոնում բացված անցքով դրանք թափվում էին համակարգի մեջ և դուրս հոսում ամրոցից⁶⁶:

⁶² С. И. Х о д ж а ш, Н. С. Т р у х т а н о в а, К. Л. О г а н е с я н. Эребуни. Памятник урартского зодчества VIII–VI в. до н. э. М., 1979, с. 16.

⁶³ К. Л. О г а н е с я н. Крепость Эребуни, с. 47–48.

⁶⁴ К. Л. О г а н е с я н. Арин-берд I, с. 18–19, рис. 62–63; Ն ու Ղ ն ի՝ Крепость Эребуни, с. 47.

⁶⁵ К. Л. О г а н е с я н. Арин-берд I, с. 29, 53; Ն ու Ղ ն ի՝ Крепость Эребуни, с. 46, 61.

⁶⁶ S. Deschamps, F. Fichet de Clairfontaine, D. Stronach. Նշվ. աշխ., էջ 128–129, աղ. XIV/1–2, XV/1; S. Deschamps, F. Fichet de Clairfontaine, J. Traina, V. Mutarelli, G. Davtian. Նշվ. աշխ., էջ 151–152, նկ. 9, 15–16.

“Արտաքին քաղաք”-ը

Դեռևս 1947 թ. Կ. Հովհաննիսյանի իրականացրած առաջին հետախուզական աշխատանքների ընթացքում պարզվեց, որ ուրարտական շինություններով է կառուցապատվել ոչ միայն բլրի գագաթը, այլև՝ դրա շրջակայքը⁶⁷: Կառույցների հետքեր և ուրարտական պալատական խեցեղենի բեկորներ են հայտնաբերվել միջնաբերդից դեպի հյուսիս, արևելք ու հարավ ընկած ողջ գոտու վրա⁶⁸: Այստեղ էին գտնվում բնակելի թաղամասերը կամ, այսպես կոչված, “արտաքին քաղաք”-ը՝ զբաղեցնելով մոտ 50 հա տարածք⁶⁹:

“Արտաքին քաղաք”-ի կառուցապատման մասին, ցավոք, քիչ բան է հայտնի: Խորհրդային շրջանում այստեղ իրականացված պեղումները կարճատև էին⁷⁰ և առայժմ միայն հաստատագրվել են ընդարձակ առանձնատների ու մի քանի սենյակից բաղկացած անկանոն և խիտ կառուցված տների հիմնապատեր⁷¹: Բնակելի տների պատեր փաստագրվել են նաև 1998 թ. իրականացված կարճատև պեղումների ժամանակ: Մասնավորապես, ամրոցի հարավային լանջի դիմաց բարձրացող փոքր բլրի վրա բացված հիմքում քարաշեն, հում աղյուսի պատերով “առանձնատուն”-ը, դատելով հայտնաբերված գույքից (հողի մեջ թաղված կարասներ, բրոնզե գոտու հատված, ուրարտական պալատական խեցեղենի բեկորներ), պատկանել է վերնախավի ներկայացուցիչ⁷²:

Էրեբունու 2007 թ. պեղումների ընթացքում միջնաբերդից մոտ 150 մ հարավ-արևելք ընկած բլրի վրա բացվեց ուղղանկյունաձև ընդարձակ կառույց՝ բազմաթիվ բաժանմունքներով, սենյակներից մեկը պարունակում էր հողի մեջ թաղ-

⁶⁷ К. Л. Оганесян. Арин-берд (Ганли-тапа), с. 76.

⁶⁸ И. М. Лосева. Раскопки цитадели урартского города Ирпуни. — «Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры», 1955, № 58, с. 46; К. Л. Оганесян. Арин-берд (Ганли-тапа), с. 76; Նույնի՝ Крепость Эребуни, с. 33.

⁶⁹ К. Л. Оганесян. Арин-берд I, с. 15. Մակայն, հետագա հրատարակություններում Կ. Հովհաննիսյանը մի դեպքում նշում է 100 հա թիվը (К. Л. Оганесян, с. 26), մեկ այլ դեպքում՝ 200 հա (նույնի՝ Крепость Эребуни, с. 33): Այդ թվերը հավաստի փաստարկել ոչ մի կերպ հնարավոր չէ և, ինչպես մեզ է թվում, խիստ չափազանցված է (տե՛ս Y. H. Grekuan. The Settlement Size and Population Estimation of the Urartian Cities, pp. 120–121 and p. 157.

⁷⁰ К. Л. Оганесян. Эребуни, с. 59.

⁷¹ С. И. Ходжаш, Н. С. Трухтанова, К. Л. Оганесян. Նշվ. աշխ., էջ 17–18, S. H. O d j a s c h. Das Leben in der urartäischen Stadt Erebuni. — Vorträge gehalten auf der 28. Rencontre Assyriologique Internationale in Wien 6.-10. Juli 1981. — “Archiv für Orientforschung”, Beiheft 19, 1982, S. 271.

⁷² Ф. Тер-Мартirosов. Раскопки крепости Эребуни, с. 153.

ված խոշոր կարասների բեկորներ⁷³: Առկա գուգահեռները հուշում են, որ այդ շինությունը նույնպես պատկանել է վերնախավի ներկայացուցչի: 2009 թ. բլրից դեպի հարավ-արևելք մոտ 200 մ հեռավորությամբ գտնվող բարձունքների գեոմագնիսական ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին այստեղ երկու խոշոր ուղղանկյունաձև կառույցների գոյությունը: Դրանք կարող էին լինել պետական պատվերով կառուցված շինություններ⁷⁴. հնարավոր է, որ դրանք արքունի ախոռներ էին⁷⁵: Կառուցապատված են եղել նաև միջնաբերդի պարսպապատերից դուրս՝ բլրի՝ հյուսիս և հյուսիսարևմտյան լանջերին բացված դարավանդները⁷⁶:

Այսպիսով, առկա սուղ տվյալները թույլ են տալիս կազմելու “արտաքին քաղաք”-ի խիստ ընդհանուր պատկեր: Կարելի է մտածել, որ, ինչպես ուրարտական մյուս քաղաքները, Էրեբունիում ևս քաղաքային թաղամասերը զուրկ էին պաշտպանական պարիսպներից, կառուցապատված էին ազատ տեղաբաշխված ընդարձակ առանձնատներով, այսպես կոչված, ուրարտական վերնախավի տներով: Քարե հիմքերի վրա բարձրացվել է հում աղյուսի պատը, որը տեղ-տեղ պահպանվել էր մինչև 1 մ բարձրությամբ, տներում հայտնաբերվել են բավական խոշոր՝ մինչև 120 սմ տրամագծով կարասների բեկորներ⁷⁷: Բնակչության մյուս հատվածը բնակվում էր համեմատաբար փոքր, մի քանի սենյակից կազմված տներում: Նման տներով թաղամասերն ուրարտական վերնախավի թաղամասի համեմատությամբ առավել խիտ են կառուցապատված⁷⁸:

Էրեբունու դամբարանադաշտը տարածվել է քաղաքից դեպի հյուսիսարևմուտք⁷⁹: Այստեղ բացվել են վերնախավի ներկայացուցիչների դամբարաններ, որոնք առանձնանում են թաղման հարուստ գույքով⁸⁰:

⁷³ D. Stronach, F. Ter-Martirosov, A. Ayvazian, W. Collins, C. Demos, S. Ghaniati. Նշվ. աշխ., էջ 181–206, նկ. 2, աղ. 1–8:

⁷⁴ M. Herles, J. W. E. Fassbinder. Magnetic Prospecting on Basaltic Geology: the Lower City of Erebuni (Armenia).– “Archaeologia Polona” 53, 2015, pp. 292–296, fig. 2.

⁷⁵ Կ. Լ. Հոփհաննիսյան. Ուրարտական ճարտարապետություն.– Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հ. 1, Երևան, 1996, էջ 115:

⁷⁶ Փ. Դեր-Մարտիրոսով. Раскопки крепости Эребуни, с. 156; Նևլյնի՝ Раскопки на северном склоне крепости Эребуни, с. 148; Նևլյնի՝ Stamps and Images on the Ceramics of the Urartian Period from Erebuni, pp. 135–136; Ա. Փիլիպոսյան, Մ. Բադալյան, Ա. Ջաքյան, Տ. Ջաքյան, Գ. Թումանյան. նշվ. աշխ., էջ 26–27:

⁷⁷ S. Hodjaseh. Նշվ. աշխ., էջ 271–272; R. Dan, R. LaFarina. Նշվ. աշխ., էջ 238:

⁷⁸ Y. H. Grekuan. The Settlement Size and Population Estimation of the Urartian Cities, pp. 114–120, Fig. 9.1–9.8, 10.1–10.7 (հղված գրականությամբ), նևլյնի՝ Քաղաքաշինությունը և քաղաքաշինական մտքը Բիայնիլի-Ուրարտում, էջ 238:

⁷⁹ К. Л. Оганесян. Крепость Эребуни, с. 34.

Էրեբունու տաճարային-պալատական տնտեսությունը

Արարատյան դաշտավայրը՝ երկրագործության համար պիտանի շուրջ 200 հազ. հա հողերով, ուրարտական տերության առավել ընդարձակ երկրագործական գոտին էր և երկրի տնտեսության համար ուներ չափազանց կարևոր նշանակություն: Ուրարտուի ծնունդը՝ իբրև երկրագործության վրա հիմնված հին առաջավորասիական տիպի պետություն, անհրաժեշտություն էր առաջ բերում ամբողջությամբ վերաձևելու լանդշաֆտը՝ հատկապես բերրի հողեր ունեցող, սակայն, անջրդի հովտային ու հարթավայրային շրջաններում: Այդ առումով ուրարտական արձանագրությունների պնդումը՝ տարածքի ամայի լինելու, ինչպես նաև ջրանցքների, արտերի, խաղողի այգիների ու պտղատու ծառերի բացակայության մասին, ըստ երևույթին, իրականության պարզ արտացոլում էր⁸¹: Արարատյան դաշտավայրում հնարավոր չէ գրադվել անջրդի երկրագործությամբ, ուստի և ուրարտական իշխանությունները ձեռնամուխ են լինում հսկայածավալ հիդրոշինարարական աշխատանքների իրականացմանը: Դա են վկայում Արգիշթի Մենուայորդու երկու արձանագրություններ: Դրանցից առաջինը հայտնում է մայր ջրանցքի, երկրորդը՝ Արգիշթիխինիլի քաղաքի կառուցման հետ չորս այլ ջրանցքներ անցկացնելու մասին⁸²: Հնագիտորեն վկայված այդ ջրանցքների ընդհանուր երկարությունը կազմել է շուրջ 50 կմ⁸³: Էրեբունու հիմնադրման կապակցությամբ խոշորածավալ ջրանցքաշինական աշխատանքներ են իրականացվել Հրազդան գետի ստորին հոսանքի շրջանում՝ ապահովելու քաղաքի մերձակա հողերի ոռոգումը⁸⁴:

Էրեբունի ամրոցն ուրարտական տերության ռազմական գլխավոր հանգրվանն էր Արարատյան դաշտավայրում⁸⁵: Տեղի վարչակազմի, սպասարկող անձնակազմի, կայազորի և, ընդհանրապես, պալատական-տաճարային հա-

⁸⁰ Հ. Մ ա ր տ ի ր ն ու յ ա ն, Հ. Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն. Նոր-Արեշի ուրարտական կոլումբարին.– ՀՄՄՌ ԳՄ «Տեղեկագիր», Հասարակական գիտություններ, 1958, № 10, էջ 63–84, նկ. 1–2, 4, աղ. 1–6; А. А. Мар т и р о с я н. Армения в эпоху бронзы и раннего железа, с. 242–251, табл. XXIV–XXV.

⁸¹ КУКН, 197–198; СТУ I, А 8–17 А–В.

⁸² КУКН, 187–188; СТУ I, А 8–15 – 8–16.

⁸³ А. А. М а р т и р о с я н. Аргиштихинили.– «Археологические памятники Армении», 8: Урартские памятники I. Ереван, 1974, с. 24, рис. 7, 37.

⁸⁴ Г. А. А г а х а н я н, Р. С. М а р т и р о с я н. Водохозяйственное строительство в связи с основанием города Эребуни.– ИФЖ, 1984, № 4, с. 194–198.

⁸⁵ Н. В. А р у т ю н я н. Биайнили (Урарту). Военно-политическая история и вопросы топонимики. Ереван, 1970, с. 210–211.

մակարգի հետ կապված բնակչության խավերի կարիքները հոգալու համար ամրոցում կառուցվել են հացահատիկի մի քանի խոշոր շտեմարաններ (*\war*):

Էրեբունու շտեմարանները գտնվել են միջնաբերդի հյուսիս-արևելյան հատվածում: Դրանք խուլ պատերով կառույցներ էին, ուր մուտքն ապահովվում էր վերնից, թերևս, փայտե աստիճանների միջոցով⁸⁶: Ամրոցի շտեմարանների կարևորության մասին է վկայում այն փաստը, որ դրանց կառուցմանն են վերաբերում միջնաբերդից հայտնաբերված 23 արձանագրություններից 11-ը: Շտեմարանների ընդհանուր տարողությունը, ըստ պահպանված տեքստերի, կազմել է 106 հազ. 748 կա⁸⁷: Դա մոտավորապես 2 հազ. տ է կամ մոտ 2670 հազ. լ: Նման խոշոր շտեմարանների առկայությունն Էրեբունիում (պահպանված սվյալներով պետական շտեմարանների ընդհանուր տարողության 1/4-ից ավելին) պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ ամրոցը զորքերի կենտրոնացման վայր էր և ծառայում էր որպես ռազմական հենարան արքաների հետագա արշավանքների համար:

Շուրջ 2 հազ. տ հացահատիկ ստանալու համար, հաշվի առնելով Արարատյան դաշտավայրի միջին բերքատվությունն ուրարտական շրջանում⁸⁸, անհրաժեշտ կլինեին մշակել մոտավորապես 2.8 – 3.2 հազ. հա հողատարածք: Դրան գումարելով ցելը, որը կարող էր կազմել հողերի մինչև կեսը, Էրեբունու մառանները լցնելու համար անհրաժեշտ խաղողի, ինչպես նաև մրգատու այգիների ու տեխնիկական մշակաբույսերի զբաղեցրած տարածքը, լծկաններին կերով ապահովելու համար անհրաժեշտ ցանքսր (մոտ 300 զույգ լծկան կենդանու հաշվարկով), ապա կարելի է ենթադրել, որ Էրեբունու երկրագործական գոտին կազմել է շուրջ 6 հազ. հա կամ 60 կմ²: Նման տարածք մշակելու համար անհրաժեշտ կլինեին մոտավորապես 1.7 հազ. աշխատող:

Վերաբաշխման ենթակա ամրոցի հացահատիկի պաշարները կազմել են ողջ քանակության 60 տոկոսը: Եթե ընդունենք՝ Էրեբունու կայազորը բաղկացած էր

⁸⁶ К. Л. Оганесян. Арин-берд (Ганли-тапа), с. 86; Ն ու լ յ ն ի՝ Арин-берд I, с. 18; Ն ու լ յ ն ի՝ Крепость Эребуни, с. 59.

⁸⁷ Իհարկե, թեև քիչ հավանական է, բայց, այնուամենայնիվ, պետք է նկատի ունենալ, որ հիշյալ տեքստերի մի մասը կարող են լինել կրկնօրինակներ և վերաբերեն միևնույն շինությանը: Ցավոք, արձանագրությունների հայտնաբերման հնագիտական համատեքստը հնարավորություն չի տալիս ճշտելու այդ հարցը. դրանցից ոչ մեկը չի գտնվել *in situ* (տե՛ս С. И. Ходжаш, Н. С. Труханова, К. Л. Оганесян. Նշվ. աշխ., էջ 16):

⁸⁸ Ենթադրվում է, որ ուրարտական շրջանում մեկ հա-ից ստացվող հացահատիկի բերքն Արարատյան դաշտավայրում կարող էր կազմել 500–1000 կգ (տե՛ս Ս. Ա. Ե ս ա յ ա ն. Կարմիր բլուր, Երևան, 1982, էջ 19):

լինելու ոչ պակաս, քան 300 զինվորից, իսկ յուրաքանչյուր զինվորի համար նախատեսված էր 1 լ գարի որպես օրապահիկ, հաշվի առնելով նաև այն քանակությունը, որն անհրաժեշտ կլիներ ամրոցի արքունի ախոռի ձիերին կերակրելու համար (60–70 ձիու հաշվարկով⁸⁹), ապա մնացյալ քանակությունը կբավարարեր 4–5 հոգուց կազմված շուրջ 1550 ընտանիքի կամ 6200-ից 7750 բնակչի ողջ տարվա սնունդը հոգալու համար: Ընդհանուր առմամբ, Էրեբունու հացահատիկի պաշարները, եթե ամբողջությամբ օգտագործվեին մարդկանց համար որպես սնունդ, ապա բավարար կլինեին ապահովելու 2800 ընտանիքի կամ 11–14 հազ. մարդու մեկ տարի շարունակ:

Միջնաբերդի պեղումների ընթացքում նաև բացվել է 6 մառան: Դրանցից հինգում եղել է համապատասխանաբար 4, 7, 11, 12 և 18 կարաս: Վեցերորդ խոշորագույն մառանում, պահպանվել էին 60 կարասի ստորին հատվածները և, ինչպես ենթադրվում է, կարող էր տեղավորել մոտ 100 կարաս⁹⁰: Ընդհանուր առմամբ, ամրոցի մառանները կարող էին տեղավորել մինչև 120–150 հազ. լ գինի և յուղ:

Էրեբունիում բացված կարասների վրա տարողության չափը մատնանշել են հիմնականում սեպագրով: Պահպանված նշումները վերաբերում են 12 կարասների, որոնց տարողության չափը տատանվում էր 3 aqarqi-ից մինչև 7 aqarqi 4 Perusi⁹¹: 2008–2009 թթ. ընթացքում Էրեբունու միջնաբերդում իրականացված պեղումներից հայտնաբերվեցին կարասների երկու նոր արձանագիր բեկորներ, որոնցից առաջինի վրա նշված էր 7 a-qar-qi [x ʔé-ru-si (?)], իսկ երկրորդի վրա [x a-qa]r-qi 5 ʔé -ru-si բառերը⁹²:

⁸⁹ Հաշվարկը պայմանական է: Որպես հիմք վերցնում ենք ուրարտական խոշոր կենտրոններում առնվազն մեկ արքունի ախոռի գոյության հնարավորությունը: Բաստամի (ուրարտական “Ռուսայի փոքր քաղաք”-ը) արքունի ախոռներից մեկում, օրինակ, կարող էր պահվել մինչև 70 ձի (տե՛ս W. K l e i s s. Bastam, an Urartian Citadel Complex of the Seventh Century B.C.– “American Journal of Archaeology” 84/3, 1980, pp. 299–300).

⁹⁰ А. А. Д е м с к а я. Кладовые Эребуни.– «Сообщения Государственного музея изобразительных искусств имени А. С. Пушкина», IV. К сорокалетию археологической деятельности музея. М., 1968, с. 176; Մ. Ի ս ր ա յ է լ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 80–82:

⁹¹ КУКН, 586–597; M. S a l v i n i. Corpus die testi urartei, vol. IV. Iscrizioni su bronzi, argilla e altri supporti nuove iscrizioni su pietra paleografia generale.– “Documenta Asiana” VIII/IV. Roma, CT Kb-10₁₋₂ (այսուհետև՝ CTU IV), p. 242–243.

⁹² D. S t r o n a c h, H. T h r a n e, C. G o f f, A. F a r a h a n i, Y. G r e k y a n. նշվ. աշխ., էջ 129–130 (այստեղ տե՛ս ուրարտական ծավալի միավորների մասին ամփոփ ակնարկը՝ համապատասխան գրականության հղումներով):

Հետաքրքիր է, որ Էրեբունու կարասների տարողության չափերը նշված են միմիայն ամբողջական բառերով: Դրանց կրճատ ձևերն այստեղ չեն հանդիպում: Ինչ վերաբերում է տարողության արտահայտման հիերոգլիֆային գրություններին, ապա հնարավոր չէ միանշանակ պնդել, թե կարասների շուրթերին փորագրված փոքր շրջանաձև նշաններն անպայման վարպետի թողած նշաններ են: Դրանց մի մասը, անկասկած, տարողության նշումներ են⁹³:

Ուրարտուում մեծ թիվ են կազմել պետական բրուտագործական արհեստանոցները, խեցեղենը պատրաստվել է բրուտի անիվի վրա, ինչպիսին հայտնի է նաև Էրեբունուց⁹⁴: Նման արհեստանոցների արտադրանքը մականշվում էր խեցեղենի վրա արված վարպետի նշաններով և պահեստավորվում հետագա օգտագործման նպատակով: Էրեբունու խեցեղենի վրա պահպանվել են 5 վարպետի նշաններ⁹⁵: Մեծ թիվ են կազմում տարբեր դրոշմները⁹⁶:

Միջնաբերդում բացված կառույցներից մի քանիսը պահեստներ են: Դրանցից մեկում պահվել է խեցեղեն⁹⁷: Պահեստավորված խեցեղենի քանակի մասին կարելի է դատել այն փաստից, որ, օրինակ, Կարմիր-բլուրի պահեստներից մեկում հայտնաբերվել է ավելի քան 1036 սափոր և տարբեր նշանակության 70 խեցանոթ⁹⁸: Այանցի (Ռուսախինիլի Էիդուրուկայի քաղաքը Տուշպայից հյուսիս) երկու պահեստներից մեկը պարունակել է միայն ուրարտական «պալատական» խեցեղեն՝ գրեթե բոլորը՝ վարպետի և տարողության նշաններով⁹⁹: Պահեստում պահվող տարբեր մեծության անոթների թիվը կազմել է մոտ 8 հազ.¹⁰⁰:

⁹³ К. Л. Оганесян. Раскопки урартского города Эребуни.— «Советская археология», 1960, № 3, с. 291, рис. 5; А. А. Демская. *Նշվ. աշխ.*, էջ 180, նկ. 4–7, С. И. Ходжаш. Знаки на урартской керамике Эребуни.— Древний Восток и мировая культура. Юбилейный сборник, посвященный 70-летию со дня рождения Б. Б. Пиотровского. М., 1981, с. 88–89, рис. 71–72, 75; *Մ. Բուրաշելիշի նշվ. աշխ.*, էջ 81:

⁹⁴ *Մ. Բուրաշելիշի նշվ. աշխ.*, էջ 80, աղ. XV, С. И. Ходжаш, Н. С. Труханова, К. Л. Оганесян. *Նշվ. աշխ.*, էջ 100–101.

⁹⁵ *Մ. Բուրաշելիշի նշվ. աշխ.*, էջ 85, նկ. 8:

⁹⁶ С. И. Ходжаш, Н. С. Труханова, К. Л. Оганесян. *Նշվ. աշխ.*, էջ 101, 108–109, նկ. 123, Ф. Тер-Мартirosов. Новые данные о культуре Урарту, с. 131–136; F. Ter-Martirosov. Stamps and Images on the Ceramics of the Urartian Period from Erebuni.— “Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies” 4/2, 2009, pp. 127–145.

⁹⁷ *Մ. Բուրաշելիշի նշվ. աշխ.*, էջ 84:

⁹⁸ Б. Б. Пиотровский. Кармир-блур. Альбом. Л., 1970, рис. 15.

⁹⁹ A. Ü. Erdem. Potters' Marks in Urartu on the Basis of New Evidence from Ayanis Fortress.— “Iranica Antiqua” 48, 2013, 195.

¹⁰⁰ A. Ü. Erdem. Urartu Kalelerinde Çanak Çömleğin Depolanmasıyla İlgili Uygulamalar.— SCRIPTA. Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar. Veli Sevin'e Armağan /

Ուրարտական խոշոր քաղաքներում էին կենտրոնացված երկրագործական արտադրանքը վերամշակող պետական արհեստանոցները: Այդպիսիք լինելու էին նաև Էրեբունիում, թեև դրանց գոյության հետքեր, հնարավոր է՝ հետագա վերակառուցումներով պայմանավորված, մեզ չեն հասել: Քանի որ Ուրարտուում պետությունն էր հոգում մեծաթիվ զինվորների և այլ ծառայողների հագուստը, ապա հաստատապես Էրեբունիում գործել է նաև կարի արհեստանոց: Հետաքրքիր է, որ 66 կին դերձակներ են հիշատակվում Թոփրաքքալեի պալատական-տաճարային համալիրի անձնակազմում¹⁰¹: Վերին Անձավից գտնված սեպագիր աղյուսակներից մեկում հիշատակվում է ումն Գուլիլի, ով նույնպես դերձակ էր¹⁰²:

Էրեբունուց հայտնաբերված ուրարտական դարաշրջանի նյութական մշակույթի նմուշները, ցավոք, սակավաթիվ են և գերազանցապես պակասավոր¹⁰³: Արժեքների մի մասը դեռևս ուրարտական շրջանում տեղափոխվել է Կարմիրբլուր և հայտնաբերվել այստեղից: Դրանց թվում են Էրեբունու հիմնադրման կապակցությամբ Արգիշթի Մենուայորդու կողմից Խալդի աստծուն ընծայված վեց արձանագիր վահաններն ու բրոնզե այլ բարձրարվեստ իրեր¹⁰⁴:

Թեև ամրոցում գործել է բրուտագործական արհեստանոց, սակայն, մեզ հասած ուրարտական դարաշրջանի խեցեղենը մեծաքանակ չէ, եզակի են պահպանված ամբողջական անոթները¹⁰⁵: Դա հիմնականում պայմանավորված էր ամրոցում հետուրարտական դարաշրջանում կատարված վերակառուցումներով: Այսպես, ուրարտական խեցանոթների բեկորները հայտնվել են տանիքների արված հողի լիցքի մեջ և գտնվել գետնին թափված այրված եղեգների ու տանիքի ծածկի գերանների հետ միասին¹⁰⁶: Գտնվել են մի քանի կնիքներ¹⁰⁷, մե-

Essays in Honour of Veli Sevin. A Life Immersed in Archaeology. Istanbul, 2014, 149, Res. 1-7.

¹⁰¹ CTU IV, CT Tk-1 R0₁₃.

¹⁰² CTU IV, CB An-1₁.

¹⁰³ К. Л. Оганесян. Эребуни, с. 59–60; *Մ. Իւրալեւիւն. նշվ. աշխ., էջ 88–89*:

¹⁰⁴ КУКН, 214–220, 235; CTU IV, B 8-2 – 8-8, 8-21. *Չի բացառվում, որ Թեյշեբայի քաղաքից գտնված Արգիշթի Մենուայորդու և Սարդուրի Արգիշթորդու արձանագրություններով իրերը նույնպես այստեղ են տեղափոխվել Էրեբունուց (տե՛ս, օրինակ, КУКН, 213, 221–225, 226, 230, 279–283; CTU IV, B 8-8 – 8-12, 8-14 – 8-16, 8-28, 9-1 – 9-3, 9-8A-B և այլն: Տե՛ս նաև D. Stronach, H. Thraane, C. Goff, A. Farahani, Y. Grekuan. *Նշվ. աշխ., էջ 115*):*

¹⁰⁵ С. И. Ходжа ш. Керамика Эребуни.– «Сообщения Государственного музея изобразительных искусств имени А. С. Пушкина», IV. К сорокалетию археологической деятельности музея, с. 134–163.

¹⁰⁶ К. Л. Оганесян. Эребуни, с. 60.

տաղական գտածոների քանակը նույնպես չնչին է¹⁰⁸՝ հայտնաբերված քարե և կավե հալոցների առկայությանը հակառակ, ինչը կարող է վկայել այստեղ մետաղագործական արհեստանոցի գոյության մասին¹⁰⁹: Էրեբունիում նաև գործել է նկարչի արհեստանոց¹¹⁰:

Էրեբունին Ք.ա. VII դարում

Գիտության մեջ երկար ժամանակ իշխում էր այն կարծիքը, որ Ռուսա Արգիշթորդու կողմից իրականացված ենթադրյալ վարչական բարեփոխումներն ու Վազա երկրում ուրարտական նոր կենտրոնի՝ Թեյշեբայի քաղաքի կառուցումը, Էրեբունուց ընդամենը մոտ 7 կմ հեռավորությամբ, պատճառ է դառնում, որ վերջինս կորցնի իր նշանակությունը և լքվի¹¹¹: Այն հանգամանքը, որ Կարմիրբլուրից հայտնաբերվել են Էրեբունիից այստեղ տեղափոխված ոչ քիչ թվով բրոնզե բարձրարվեստ իրեր, կարծես հաստատում էր այդ իրողությունը:

Մինչդեռ, ինչպես ցույց են տալիս Էրեբունիի վերջին շրջանի պեղումները, Թեյշեբայի քաղաքի կառուցմամբ կյանքն այստեղ ամենևին էլ կանգ չի առել: Ավելին, նոր տվյալները, կարծես թե, հուշում են Էրեբունիում Ռուսա Արգիշթորդու կողմից անգամ նոր “սուսի”-տաճարի կառուցման մասին¹¹²: Դա են փաստում “ռուստիկ” մշակմամբ բազալտե քարերը, որոնք հանդիպում են Էրեբունիում և հետագայում կիրառվել են աքեմենյան վերակառուցումներում: Քարի նման մշակումն ուրարտական շինարվեստում ի հայտ է գալիս Ք. ա. VIII

¹⁰⁷ С. И. Ходжаш, Н. С. Трухтанова, К. Л. Оганесян. *Նշվ. աշխ., էջ 106–108, նկ. 114–121, Մ. Իւրայէլյան. նշվ. աշխ., էջ 95–99, նկ. 12:*

¹⁰⁸ Մ. Իւրայէլյան. *նշվ. աշխ., էջ 89–95, նկ. 9–10:*

¹⁰⁹ С. И. Ходжаш, Н. С. Трухтанова, К. Л. Оганесян. *Նշվ. աշխ., էջ 103:*

¹¹⁰ Ф. Тер-Мартиросов. Раскопки на северном склоне крепости Эребуни, с. 148–149.

¹¹¹ *Տէ՛ւ, օրինակ*, Б. Б. Пиотровск и й. Ванское царство (Урарту). М., 1959, с. 24; A. T. Smith. The Making of an Urartian Landscape in Southern Transcaucasia: A Study of Political Architectonics.– “American Journal of Archaeology” 103/1, 1999, pp. 57–59 *և այլուր:*

¹¹² *Ձեռք բերված տվյալները վերաբերում են 2016 թ. պեղումներին: Տէ՛ւ* S. Deschamps, F. Fichet de Clairfontaine, M. Karapetyan. Nouvelles réflexions relatives à la fin du royaume d’Ourartou – la forteresse d’Erebuni vers la fin du VIIe siècle av. J.-C.– Over the Mountains and Far Away. Studies on Archaeology and History of the Ancient Near East Presented to Mirjo Salvini on the Occasion of His 80th Birthday, Oxford (forthcoming).

դարի վերջերից ու լայն տարածում գտնում հատկապես Ռուսայի գահակալության շրջանի կառույցներում¹¹³:

Էրեբունիում նոր պեղումները փաստագրեցին հզոր երկրաշարժի հետքեր: Ուրարտական կառույցների կրած փլուզումների ու ճաքճքված պատերի հետքերը հատկապես տեսանելի են ամրոցի հարավարևմտյան հատվածում՝ Խալդի աստծո տաճարի պատին, դեպի երկրորդ մուտքը տանող փողոցի խճաքների շարվածքում և հանդիպակաց պատերին¹¹⁴: Միաժամանակ, նկատելի է նաև, որ ուրարտական վարչակազմը ջանքեր է գործադրել ավերված կառույցները վերականգնելու համար. խարխլված պատերն ամրացվել են հում աղյուսի հենապատերով կամ որմնահեցերով¹¹⁵, Խալդի աստծո տաճարի ներսում բարձրացվել է հզոր մույթ¹¹⁶, որով այն կորցրել է իր գործառույթը, ինչն էլ, թերևս, պատճառ է դարձել նոր տաճար կառուցելու համար: Հնարավոր է, ամրոցի հարավային մուտքին արևելքից հարող պարսպապատի խարխլվելու հետևանք է դրանից դեպի հարավ նոր պարսպաշարի կառուցումը¹¹⁷: Վերջինս իր կառուցման տեխնիկայով, աշտարակների ու որմնահեցերի չափերով առավել մոտ է կանգնած Կարմիր-բլուրի պարսպապատերին¹¹⁸: Այդ նույնը կարելի է ասել ամրոցի հարավարևմտյան հատվածում նոր պարսպապատի համար, որով ընդարձակվել է ամրոցի ներքին տարածքը: Այս երևույթը նկատվում է Ք. ա. VII դարի առաջին կեսի ուրարտական, ըստ էության, բոլոր խոշոր կենտրոններ-

¹¹³ R. D a n. Some Remarks on Urartian Rusticated Masonary.– Metsamor. The Chronicle of Fifty Years of Excavations, Collection of Papers, Yerevan, 2015, pp. 142–144:

¹¹⁴ S. D e s c h a m p s, F. F i c h e t d e C l a i r f o n t a i n e, D. S t r o n a c h. Նշվ. աշխ., էջ 128; S. D e s c h a m p s. Նշվ. աշխ., էջ 213–214, M. B a d a l y a n. The Urartian Weather God Teišeba (Based on Archaeological and Philological Data).– “Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies” 9/1, 2015, p. 133, Tab. XXXII/1–2. Չի բացառվում, որ այդ ժամանակ են Թեյշեբայի ամրոց փոխադրել Էրեբունու հարստությունները՝ թերևս, հնարավոր ոտնձգություններից ապահովագրելու նպատակով:

¹¹⁵ S. D e s c h a m p s, F. F i c h e t d e C l a i r f o n t a i n e, D. S t r o n a c h. Նշվ. աշխ., էջ 128, S. D e s c h a m p s. Նշվ. աշխ., էջ 213–214, նկ. 7, 10:

¹¹⁶ Ф. Т е р - М а р т и р о с о в. Раскопки крепости Эребуни, с. 154; D. S t r o n a c h, H. T h r a n e, C. G o f f, A. F a r a h a n i, Y. G r e k y a n. Նշվ. աշխ., էջ 127:

¹¹⁷ Հմմտ. Ф. Т е р - М а р т и р о с о в. Фрески Эребуни урартского и ахеменидского времени, с. 50.

¹¹⁸ Նշված հատվածում պարսպապատի որմնահեցերը պատից դուրս են գալիս 110–120 սմ, լայնությունը տատանվում է 520–530 սմ միջև, որմնահեցերի միջև հեռավորությունը 640–650 սմ է: Կարմիր-բլուրում որմնահեցերը պարսպապատից դուրս են գալիս միջինը 100–110 սմ, որմնահեցերի լայնությունը տատանվում է 510–520 սմ միջև, միմյանցից հեռավորությունը կազմում է մոտ 550 սմ:

րում¹¹⁹: Եվ, վերջապես, այդ նույն շրջանին է վերաբերում բլրի հյուսիսային լանջին բացված որմնահեցերով ամրացված պարիսպը¹²⁰:

Այս ամենը չի ենթադրում, որ էրեբունիում գրանցված երկրաշարժն ունեցել է ճակատագրական հետևանքներ և հանգեցրել քաղաքի լքմանը¹²¹: Ինչպես երևում է, այստեղ կյանքը շարունակվել է Թեյշեբայի քաղաքի հիմնադրումից կամ այստեղ գրանցված երկրաշարժից հետո էլ: Փոխարենը, մեզ համար ուրվագծվում է ուրարտական քաղաքի գոյության վերջին շրջանի բոլորովին այլ պատկեր:

Ռուսա Արգիշթորդու օրոք կամ նրա կառավարմանը մոտ ընկած ինչ-որ շրջանում ուրարտական տերության ներսում ականատես ենք լինում մի գործընթացի, որն ամբողջությամբ խարխլում է երկրի բնականոն կենսագործունեությունը, ապա և հանգեցնում գործող պետական համակարգի ամբողջական փլուզմանը: Այդ երևույթն անվանում ենք «Ք. ա. VII դարի ճգնաժամ» և պայմանավորում կլիմայական փոփոխություններով, մասնավորապես՝ կլիմայի չորացմամբ ու տեղական երաշտով¹²²:

Ճգնաժամի նախանշանները երևում են դեռևս Ք. ա. VIII դարի վերջերին, երբ ուրարտական պետությունը կանգնում է ջրի պակասի հարուցած խնդիրների առջև: Դրա հաղթահարմանն ուղղված հախուռն հիդրոշինարարությանն են վերաբերում այդ շրջանում թողնված ուրարտական սեպագիր աղբյուրների տեղեկությունները ջրամբարներ կառուցելու մասին (հնագիտորեն վկայված ջրամբարների առնվազն 4/5-րդ մասը կառուցվել է Ք. ա. VIII դարի վերջ – VII դարի առաջին կեսին) ու մի քանի հարյուր կմ ձգվող նոր ջրանցքների անցկացումը, քաղաքային նոր կենտրոնների հիմնադրումը ջրի աղբյուրներին մոտ ընկած տարածքներում կամ դրանց անմիջական մերձավորությամբ (ինչպես, օրինակ, այդ նույն Թեյշեբայի քաղաքը, որը կառուցվեց Հրազդանի անմիջական

¹¹⁹ Y. H. G r e k y a n. When the Arrows are Depleted (Towards the Fall of the Urartian Empire), p. 98; Ն Ո Ւ Յ ի ՚ Վ անի թագավորության անկման խնդրի շուրջ, էջ 64:

¹²⁰ С т' у Ф. Т е р - М а р т и р о с о в. Новые данные о культуре Урарту, с. 132. Պարսպապատի պեղումների համար տե՛ս նաև ն Ո Ւ Յ ի ՚ Новые археологические данные по памятникам Армении ахеменидского периода, с. 123; Ն Ո Ւ Յ ի ՚ Раскопки крепости Эребуни, с. 157; Ն Ո Ւ Յ ի ՚ Раскопки на северном склоне крепости Эребуни, с. 150–151.

¹²¹ С т' у ն աև S. D e s c h a m p s. Նշվ. աշխ., էջ 215:

¹²² Y. H. G r e k y a n. When the Gods Leave People (The climatological hypothesis of the collapse of the Urartian state).– The Black & the White. Studies on History, Archaeology, Mythology and Philology in Honor of Armen Petrosyan in Occasion of His 65th Birthday.– “Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies” 8/1–2, 2013–2014, p. 77.

ափին), անցումը երաշտադիմացկուն մշակաբույսեր աճեցնելուն (ինչպիսին է, մասնավորապես, կորեկը) և այլն:

Արդեն Ք. ա. VII դարի կեսերին Ուրարտուում տիրող իրավիճակը կարելի է բնութագրել քաղաքական անկայունությամբ և քաղաքական/ռազմական հաջողությունների աղոտ հեռանկարով: Քաղաքական անկայունության առաջին նշանները Ք. ա. մոտ 640 թ. սահմաններում տեղ գտած քաղաքացիական պատերազմի սուղ վկայություններն են, որոնցից առավել ակնառուն «Ռուսայի փոքր քաղաք»-ի կործանումն էր (Բաստամի ուրարտական ամրոցը Կարա Ջիա էդ-դինի հովտում), ինչպես կարծում են, դեռևս Ռուսա Արգիշթոթու կենդանության օրոք¹²³:

Ուրարտական իշխանության թուլության ակնհայտ վկայություն են այս շրջանում ձեռնարկված պաշտպանական հապշտապ միջոցառումները՝ քաղաքների պարիսպների լրացուցիչ ամրացումներն ու ամրոցներին կից ձևավորված «արտաքին քաղաքներ»-ը պարսպապատելու անավարտ մնացած ջանքերը, փակվում կամ փոքրացվում են դարպասները՝ թողնելով միայն մեկ մուտք, ամրոցներում կուտակվում են մթերքի հավելյալ պաշարներ, դիտարկվում է մեծաքանակ բնակչության և ընտանի կենդանիների հարկադրված տեղաշարժ դեպի ամրոցներ (Վերին Անձալ, Կարմիր-բլուր, Արգիշթիխինիլի և այլուր): Այդ ամենին հաջորդում է ուրարտական, ըստ էության, բոլոր խոշոր կենտրոնների կործանումը¹²⁴:

Ուրարտուում տեղ գտած ճգնաժամի դրսևորումները, որոնք առավել լավ են փաստագրվել Կարմիր-բլուրում, ինչ-որ չափով նկատվում են նաև Էրեբունիում:

Նախևառաջ, ակնհայտ է, որ Էրեբունիում խնդիրներ են ծագել ջրամատակարարման հետ կապված, և քաղաքի բնակչությունն ինչ-որ մի պահից ստիպված է եղել խմելու համար օգտագործել ոչ պիտանի ջուր՝ այն փորձելով մաքրել ֆիլտրացնող քարե ջանների միջոցով¹²⁵: Ինչ խոսք, տեկտոնական անկայունությունը կարող էր հանգեցնել ջրի աղբյուրների ցամաքելուն¹²⁶ կամ դրանց որակի

¹²³ W. K l e i s s. Azerbaijan, II – Archaeology.– “Encyclopaedia Iranica” III. London – New York, 1989, p. 217.

¹²⁴ Մանրամասն տե՛ս Y. H. G r e k y a n. When the Arrows are Depleted (Towards the Fall of the Urartian Empire).– “Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies” 4/2, 2009, pp. 98–126.

¹²⁵ К. Л. О г а н е с я н. Крепость Эребуни, с. 125, рис. 93.

¹²⁶ M. B a d a l y a n. Նշվ. աշխ., էջ 133:

փոփոխմանը¹²⁷: Մակայն, Էրեբունիում այդ խնդիրը չէր կարող փոխկապակցված չլինել ուրարտական տերության մեջ և, ընդհանրապես, ողջ Առաջավոր Ասիայում դիտարկված տնական երաշտի և ջրի սակավության հետ¹²⁸:

Ինչպես ուրարտական մյուս կենտրոններում՝ Էրեբունիում ևս ստիպված են եղել ավանդական գարու փոխարեն անցնել երաշտադիմացկուն մշակաբույսեր աճեցնելուն, ինչպիսին կորեկն էր, որի մնացորդներ են հայտնաբերվել միջնաբերդից¹²⁹: Հետաքրքիր է, որ Էրեբունիում գինու մատանների կարասները ևս - ծառայել են հացահատիկ պահելու համար (ընդ որում, դարձյալ ամբարվել է կորեկ¹³⁰), մի երևույթ, որը նկատվում է ճգնաժամի շրջանում ուրարտական մյուս ամրոցներում ևս¹³¹:

Էրեբունու “արտաքին քաղաք”-ում բացված անկանոն կառուցապատված կացարանները¹³² նույնպես հիշեցնում են Կարմիր-բլուրում, Արմավիրում, Այսնցում և Բաստամում փաստագրված իրավիճակը: Այն է՝ ամրոցների բնակչության կտրուկ աճ ի հաշիվ շրջակա բնակչության, որոնց համար ժամանակավոր կացարաններ են կառուցվում քաղաքի թե՛ ուրարտական վերնախավի թաղամասում և թե՛ հենց միջնաբերդում՝ շենքերը կառուցապատելով կցակառույցներով կամ մասնատելով դրանց ներքին տարածքը: Այդ կացարանները փոքր էին, հապճեպ կառուցված¹³³: Էրեբունու միջնաբերդի տարբեր հատվածներում նույնպես փաստագրվել է նման իրավիճակ: Օրինակ, ժամանակավոր

¹²⁷ *St' u u h m s t. նաև* A. B a t m a z. Experiences of the Urartian Kingdom with Seismic Activities: An Attempt to Reconstruct the Earthquakes' Effects.– Studies on the Archaeology of the Ancient Near East in Honour of Antonio Sagona.– “Orientalia Lovaniensia Analecta” 267. Leuven – Paris – Bristol, CT, 2018, pp. 335–337. *Ստորգետնյա ջրերի մակարդակի վրա երկրաշարժերի ունեցած ազդեցության օրինակների համար տե՛ս* Y. G o r o k h o v i c h, L. U l l m a n n. Ground Water Resources and Earthquake Hazards: Ancient and Modern Perspectives.– Ancient Water Technologies. Dordrecht – Heidelberg – London – New York, 2010, pp. 201–215.

¹²⁸ Y. H. G r e k y a n. When the Gods Leave People (The climatological hypothesis of the collapse of the Urartian state), pp. 78–79. A. W. S c h n e i d e r, S. F. A d a l i. Further Evidence for a “Late Assyrian Dry Phase” in the Near East During the Mid-to Late Seventh Century B.C.?– “Iraq” 78, 2016, pp. 159–174.

¹²⁹ Н. В. А р у т ю н я н. Земледелие и скотоводство Урарту. Ереван, 1964, с. 80.

¹³⁰ А. А. Д е м с к а я. Նշվ. աշխ., էջ 182:

¹³¹ Y. H. G r e k y a n. When the Arrows are Depleted..., p. 102, Ն ն լ յ ի ի՝ When the Gods Leave People (The climatological hypothesis of the collapse of the Urartian state), p. 64.

¹³² С. И. Х о д ж а ш, Н. С. Т р у х т а н о в а, К. Л. О г а н е с я н. Նշվ. աշխ., էջ 17:

¹³³ Y. H. G r e k y a n. When the Arrows are Depleted (Towards the Fall of the Urartian Empire), pp. 102–105.

կացարանի հետքեր են հայտնաբերվել Խալդի աստծո տաճարի մերձավորությամբ, այսպես կոչված, “ապադանա”-յի տարածքում¹³⁴, նաև՝ միջնաբերդի հյուսիսարևելյան հատվածում բացված սենյակում: Հետաքրքիր է նաև, որ այստեղ փաստագրվել են հրդեհի հետքեր¹³⁵: Հրդեհի զոհ են դարձել նաև Էրեբունու “արտաքին քաղաք”-ում բացված կառույցները¹³⁶:

Առկա սուղ վկայությունները պայմանավորված են Էրեբունիում հետուրարտական շրջանում իրականացված լայնածավալ վերակառուցումներով, մինչդեռ Կարմիր-բլուրը կործանվել էր և լքվել՝ աղյուսաշեն պատերի փլատակների տակ թաղելով ճգնաժամի ծանր հետքերը:

Էրեբունի հետուրարտական շրջանում

Դեռևս խորհրդային տարիներին իրականացված պեղումների ընթացքում ակնհայտ դարձավ, որ ուրարտական տերության անկումից հետո ինչ-որ շրջանում Էրեբունիի միջնաբերդը ենթարկվել է արմատական վերակառուցումների, որը պայմանավորված է եղել Հայաստանում աքեմենյան գերիշխանության հաստատմամբ: Օրինակ՝ աքեմենյան շրջանով էր թվագրվում Խալդի աստծո տաճարին կից 12 սյունանի սրահի ընդարձակումն ու վերածումը 30 սյունանի խոշոր դահլիճի՝ “ապադանա”-յի, Պերսեպոլիսի սյունազարդ դահլիճների օրինակով: Ընդ որում, նախապես այն համարվում էր ուրարտական (ուշ ուրարտական) շրջանի կառույց¹³⁷, հետագայում արդեն գերիշխում էր սյունասրահի աքեմենյան թվագրությունը¹³⁸:

¹³⁴ S. Deschamps. Նշվ. աշխ., էջ 214, նկ. 11:

¹³⁵ И. М. Лосева. Новые археологические исследования отряда ГМИИ им. А. С. Пушкина на холме Арин-берд.— «Советская археология», 1958, № 2, с. 191–193.

¹³⁶ D. Stronach, F. Ter-Martirosyan, A. Avazian, W. Collins, C. Demoss, S. Ghaniati. Նշվ. աշխ., էջ 187:

¹³⁷ И. М. Лосева. Раскопки урартской крепости города Ирпуни (Эребуни) на холме Арин-Берд.— «Советское востоковедение», 1955, № 3, с. 144–150; Նևլյնի՝ Новые археологические исследования отряда ГМИИ им. А. С. Пушкина на холме Арин-берд, с. 179, 194–195; А. Г. Канесян. Beziehungen zwischen urartäischer und achaimenidischer Baukunst in Armenien.— “Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan” 32, 2000 [2001], S. 108. Տե՛ս նաև D. Stronach, H. Thraane, C. Goff, A. Farahani, Y. Grekyan. Նշվ. աշխ., էջ 120–125, 127–128, Կ. Ղաֆադարյան. Էրեբունիի միջնաբերդի բազմասյուն դահլիճի թվագրման հարցի շուրջ.— “Հուշարձան”, 6, 2010, էջ 121–130, С. Есаян, Л. Абаджян, Г. Аветисян, Նշվ. աշխ., էջ 421–422: Հմնւն., D. Stronach. Architectural and Other Observations Related to Erebuni in the Late Seventh/Early Sixth

Ինչ վերաբերում է Էրեբունու աքեմենյան շրջանի պատմությանը, ապա վերը նշված 30 սյունանի “սպադանա”-յից բացի աքեմենյան դարաշրջանով էր թվագրվում նաև միջնաբերդում երկու նոր, այսպես կոչված, “Հրո մեծ և փոքր” տաճարների կառուցումը: Դրանցից առաջինը կառուցվել էր Իուրշա աստծո “տուսի”-տաճարի առջև, երկրորդը՝ “կենտրոնական” հրապարակի հյուսիսարևելյան հատվածում¹⁴²: Աքեմենյան դարաշրջանի կառուցապատումների հետքեր են հայտնաբերվել նաև միջնաբերդից դուրս՝ բլրի հյուսիսային լանջին արված պեղումների ընթացքում¹⁴³: Էրեբունու որմնանկարների մի մասը նս առաջարկվում է թվագրել աքեմենյան շրջանով¹⁴⁴: Էրեբունիում Ք. ա. V դարի միլիթյան երկու դրամների հայտնաբերումը¹⁴⁵, միջնաբերդի մերձավորությամբ գտնված և Ք. ա. V-IV դարերով թվագրվող արծաթյա պոսյակները¹⁴⁶ վկայում են աքեմենյան շրջանում ամրոցի վերնախավի կենցաղի, աքեմենյան գերիշխանության տակ հայտնված այլ երկրների հետ ունեցած փոխշփումների մասին:

Ամրոցի նոր կառուցապատումները և աքեմենյան դարաշրջանով թվագրվող իրերի առկայությունը նկատի ունենալով՝ ենթադրվում է, որ այդ շրջանում Էրեբունին եղել է հայկական XVIII սատրապության կենտրոնը¹⁴⁷: Այն շարունակել է իր գոյությունն առնվազն մինչև ուշաքեմենյան կամ անգամ հետաքեմենյան/վաղհելլենիստական դարաշրջան¹⁴⁸:

Էրեբունու պեղումների դեռևս նախնական հաղորդումներում նշվում էր, որ ամրոցը, ինչպես ժամանակին Կարմիր-բլուրը, հրդեհի զոհ է դարձել: Դրա մասին էր վկայում սենյակների ներսում ածխացած գերանների մնացորդների առ-

¹⁴² К. Л. Оганесян. Арин-берд I, с. 88–102; Ն և Լ յ ն ի՝ Крепость Эребуни, с. 101–114.

¹⁴³ Ф. Тер-Мартиросов. Раскопки крепости Эребуни, с. 158.

¹⁴⁴ Ф. Тер-Мартиросов. Фрески из Армении Ахеменидского времени. — *Երևանի գեղարվեստի ակադեմիայի “Տարեգիրք”, Երևան, 2004, էջ 158–174; ն և Լ յ ն ի՝* Фрески Эребуни урартского и ахеменидского времени, с. 49–65.

¹⁴⁵ Մ. Բ ւ ր ա յ է Լ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 104–105:

¹⁴⁶ Б. Н. Аракелян. Клад серебряных изделий из Эребуни. — «Советская археология», 1971, № 1, с. 143–158.

¹⁴⁷ Գ. Տ ի ր ա ջ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 108–114, ն և Լ յ ն ի՝ Культура Древней Армении, с. 69.

¹⁴⁸ Ж. Хачатрян, А. Маргарян. Ритон со скульптурной протомой в виде всадника. — ВДИ, 2003, № 4, 121–122; Դ. Մ տ ր ն ա յ ւ. Էրեբունու արծաթյա պոսյակները նոր լույսի ներքո. — *ՊԲՀ*, 2010, № 3, էջ 195, M. Y u. T r e i s t e r. A Hoard of Silver Rhyta of the Achaemenid Circle from Erebuni. — “Ancient Civilizations from Scythia to Siberia” 21, 2015, pp. 92–93. *Հմտն. նաև* L. K h a t c h a d o u r i a n. Նշվ. աշխ., էջ 141 և ծնթ. 38:

կայությունը¹⁴⁹: Բացի դա, հրդեհից կործանվել է ամրոցից դուրս սփռված “արտաքին քաղաք”-ը, ընդ որում, հայտնաբերված “սկյութական” տիպի նետասլաքները կարող են հուշել ամրոցը գրոհած թշնամու ինքնության մասին¹⁵⁰: Երբեմնի “պալատական հատված”-ի տարածքից հայտնաբերված շուրջ 100 նետասլաքները նույնպես “սկյութական” տիպի էին¹⁵¹: Ըստ Կ. Հովհաննիսյանի՝ դրանք նախապես եղել են պարսպապատերի աղյուսների մեջ մխրձված վիճակում և հայտնաբերվել են սենյակների ներսում փլված պատերի հողակույտերի մեջ: Մյուս կողմից, ըստ նրա, այդ նետասլաքները տարբերվում են Կարմիրբլուրից հայտնաբերված “սկյութական” տիպի նետասլաքներից, ինչը և հիմք է տվել ենթադրելու, որ Էրեբունին գրոհել են այլ թշնամական ուժեր¹⁵²: Արդյո՞ք նրանց մեջ կարելի է տեսնել “Էթիունցիներ”-ին, ովքեր ուրարտական տերության կործանման գործում ունեցել են կարևոր դերակատարություն¹⁵³: Ցավոք, խորհրդային շրջանում կատարված պեղումների ընթացքում հնավայրի շերտազրությունը չի պահպանվել, և առայժմ անհայտ է մնում, թե ե՞րբ և ովքե՞ր էին գրոհել Էրեբունին:

Էրեբունին բացառիկ հուշարձան է: Նրա հետագա ուսումնասիրությունը չափազանց կարևոր է թե՛ Ուրարտուի, թե՛ հայ ժողովրդի վաղ պատմության, և թե՛ հին Առաջավոր Ասիայի Բ. ա. VII–VI դարերի պատմությունը հասկանալու ու վերագնահատելու համար:

Չափազանց կարևոր է նաև հուշարձանի պահպանումն ու հնարավոր վերականգնումը գիտության նոր տվյալների հենքի վրա՝ վերականգնման մեթոդների ճիշտ ընտրությամբ և առանց որևէ շտապողականության:

КРЕПОСТЬ ЭРЕБУНИ

ЕРВАНД ГРЕКЯН

¹⁴⁹ К. Л. Оганесян. Арин-берд (Ганли-тапа), с. 80.

¹⁵⁰ Ф. Тер-Мартиросов. Раскопки крепости Эребуни, с. 153; Ն ու լ յ ն ի՝ Раскопки на северном склоне крепости Эребуни, с. 149: Հրդեհի հետքեր են հաստատագրվել նաև բլրի հյուսիսարևմտյան լանջին բացված դարավանդների կառուցապատումներում. տե՛ս Ա. Փ ի լ ի պ ու յ ա ն, Մ. Բ ա դ ա լ յ ա ն, Ա. Ջ ա ք յ ա ն, Տ. Ջ ա ք յ ա ն, Գ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 27:

¹⁵¹ И. М. Лосева. Раскопки цитадели урартского города Ирпуни, с. 50, рис. 15.

¹⁵² К. Л. Оганесян. Арин-берд I, с. 8; Ն ու լ յ ն ի՝ Эребуни, с. 60. Հմմտ. Մ. Բ ու թ ա յ ե լ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 106–108:

¹⁵³ Ե. Հ. Գ Ր Է կ յ ա ն. Էթիունցիները ուրարտական պատկերազրության մեջ՝ “Հին Արևելք” 1, 2014, էջ 39–45:

Резюме

Холм Арин-берд находится в юго-восточной части города Еревана. Еще в 1879 г. у подножия холма была обнаружена клинописная надпись, которая побудила к проведению краткосрочных исследовательских работ в конце XIX в. Спустя полвека, в 1950 г., во время исследовательских работ на Арин-бердском холме были обнаружены две новые клинообразные надписи. Одна из них рассказывала о том, что царь Урарту Аргишти, сын Менуа, построил «величавую крепость» и назвал ее Эребуни. За предварительными исследованиями последовали широкомасштабные раскопки Эребуни, которые продолжились вплоть до 1970-х гг. Во время раскопок была открыта цитадель крепости с многочисленными монументальными строениями, в числе которых – культовые сооружения («дом» бога Халди, храм «суси» бога Иубша и др.), некоторые «дворцовые» постройки, а также крупные амбары, кладовые и другие сооружения хозяйственного значения. В Эребуни также обнаружен неукрепленный жилой квартал, так называемый «внешний город», который занимал территорию площадью 50 га. Последний мало изучен, а имеющиеся результаты свидетельствуют о том, что во «внешнем городе» существовали групповые застройки жилых домов и просторные особняки урартской знати.

В 1968 г. должны были пройти торжественные мероприятия, посвященные празднованию 2750-летия основания Эребуни-Еревана. В связи с этим в цитадели были проведены широкомасштабные работы по сохранению и реконструкции, с целью создать музей под открытым небом со стоящими постройками урартского периода. К сожалению, реконструкция цитадели нанесла непоправимый урон памятнику, существенно исказив его реальный облик и ограничив возможности дальнейших исследований.

С 1998-го г. начался новый период археологических исследований Эребуни. Важные научные результаты были получены особенно в 2008–2016 гг., в результате работ совместной армяно-французской экспедиции, уточнившей хронологические рамки крепости и совершившей важные открытия.

Эребуни – исключительный памятник. Его дальнейшее изучение чрезвычайно важно как для истории Урарту, так и для ранней истории армянского народа, для понимания и переосмысления истории древней Передней Азии VII–VI вв. до н.э.

THE FORTRESS OF EREBUNI

YERVAND GREKYAN

Summary

The hill of Arin-Berd is located in the south-eastern outskirts of the city of Yerevan. The cuneiform inscription found on the slope of the hill in 1879 caused for undertaking

the first short-term survey at the end of the 19th century. Half a century later, in 1950, two new cuneiform inscriptions were discovered during the surveys of the hill of Arin-Berd. One of the inscriptions informs about the construction of Erebuni, a “magnificent fortress” by Argishti, son of Menua, king of Urartu.

The initial surveys were followed by large-scale excavations, which were continued till 1970’s. During the excavations, the citadel of the fortress with monumental buildings was unearthed including cultic structures (the “house” of the god Իալի, the “susi” temple of the god Iubša etc.), some “palatial” buildings, as well as large granaries, cellars and other structures of economic significance.

Erebuni also had an unfortified dwelling quarter – the so-called “outer town”, which covered a territory of about 50 ha. The area was investigated briefly, but the obtained data refer to the existence of densely built agglomerated houses, as well as large apartments belonging to the Urartian ruling elite.

In connection with celebrations of the 2750th anniversary of the foundation of Erebuni-Yerevan, large-scale conservation and restoration works were conducted in the citadel aiming to create an open-air museum with standing buildings of the Urartian period. Unfortunately, the restoration of the citadel made inestimable damage to the site distorting its original situation and limiting the possibility of the future investigations.

A new phase of archaeological investigations of Erebuni started from 1998 onwards. Significant scientific results were obtained especially in 2008-2016 after the excavations of the Armenian-French joint team, clarifying in some degree the chronological phases of the site and making important discoveries.

Erebuni is a unique site. Its further investigation is very important for understanding and reconsideration both the history of the Urartian empire and the early history of the Armenian people, as well as the history of the ancient Near East in the 7-6th centuries BC.